

Mzda, cena a zisk (Karl Marx, 1865)

(Toto pojednání je zápis přednášky, kterou Marx proslovil anglicky 20. a 27. června 1865 na zasedáních ústřední rady. Podnětem k této přednášce byla vystoupení člena ústřední rady Johna Westona 2. a 23. května, který se snažil dokázat, že pro dělníky nemá cenu všeobecné zvýšení mezd, a z toho dovozoval, že činnost odborů je „škodlivá“.)

(Text Marxovy přednášky se zachoval v rukopise. Přednáška vyšla poprvé v Londýně roku 1898 pod názvem „Value, price and profit“ [„Hodnota, cena a zisk“]. Vydala ji Marxova dcera Eleanor, předmluvu k ní napsal Edward Aveling. Úvod a prvních šest kapitol neměly v rukopisu nadpisy, ty přidal Aveling. Proto jsou v tomto vydání uvedeny v hranatých závorkách.)

[Úvodem]

Občané!

Dříve než přistoupím k našemu tématu, dovoluji mi několik úvodních poznámek.

Kontinent zachvátila úplná epidemie stávek a všude se volá po zvýšení mezd. Tato otázka se bude projednávat na našem kongresu ^[a]. Vy, kdo stojíte v čele Mezinárodního sdružení, musíte mít v této důležité otázce pevné stanovisko. Pokládám proto za svou povinnost vyložit tuto otázku podrobně, přes nebezpečí, že to bude perná zkouška pro vaši trpělivost.

Další poznámka, kterou musím úvodem učinit, se týká občana Westona. Domníváje se, že jedná v zájmu dělnické třídy, vyložil nejen před vámi, nýbrž i veřejně hájil názory, které, jak je mu známo, jsou u dělnické třídy krajně nepopulární. Takového důkazu morální statečnosti si každý z nás musí vysoce vážít. Třebaže budu mluvit bez obalu, doufám, že občan Weston nakonec shledá, že souhlasím s tím, co se mi jeví jako základní myšlenka jeho tezí, ale tyto teze samy v jejich nynější formě musím považovat za teoreticky nesprávné a prakticky nebezpečné.

A teď přejdu rovnou k věci.

1. [Výroba a mzdy]

Argumentace občana Westona spočívala v podstatě na dvou předpokladech:

1. že *suma národní produkce je neměnná*, že je to *stálé* množství čili *stálá* veličina, jak by řekli matematikové;
2. že *suma reálných mezd*, tj. mezd měřených množstvím zboží, které za ně lze koupit, je *neměnná suma*, *stálá* veličina.

Jeho první tvrzení je mylné na první pohled. Uvidíme, že hodnota i masa produkce každým rokem vzrůstá, že vzrůstá produktivní síla národní práce a že se množství peněz nutné k oběhu této rostoucí produkce ustavičně mění. Co platí na konci roku a o různých letech srovnaných navzájem, platí také pro každý průměrný den v roce. Množství čili velikost národní produkce se ustavičně mění. Není to veličina *stálá*, nýbrž *proměnná*, a i když nepřihlížíme ke změnám v počtu obyvatel, musí to být veličina *proměnná*, protože se neustále mění *akumulace kapitálu a produktivní síla práce*. Je nesporné, že kdyby jednoho krásného dne *stoupla všeobecná míra mezd*, pak by tento

vzestup, ať by měl jakékoli další následky, *sám o sobě bezprostředně* nezpůsobil změnu v sumě produkce. Vyplynul by nejprve z daného stavu. Jestliže však národní produkce byla *před* vzestupem mezd *proměnná*, a *ne stálá*, zůstane proměnná, a ne stálá i *po* zvýšení mezd.

Předpokládejme však, že suma národní produkce je *stálá*, a ne *proměnná*. Dokonce i pak bude to, co náš přítel Weston pokládá za logický závěr, stále jen ničím nepodložené tvrzení. Máme-li dané číslo, řekněme 8, nebrání *absolutní* hranice tohoto čísla jeho částem, aby měnily své *relativní* hranice. Kdyby zisk činil 6 a mzda 2, mohla by mzda stoupnout na 6 a zisk klesnout na 2, a přece by celkový součet zůstal 8. A tak stálá suma produkce nijak nedokazuje, že je stálá suma mezd. A jak dokazuje náš přítel Weston tuto stálost? Tím, že to tvrdí.

Ale i kdybychom připustili jeho tvrzení, vyplývala by z něho dvojí možnost, zatímco on sám vidí jen jednu. Je-li suma mezd stálá veličina, nelze ji ani zvětšovat, ani zmenšovat. Jestliže si tedy dělníci počínají pošetile, když se domáhají dočasného zvýšení mezd, počínají si neméně pošetile i kapitalisté, když usilují o dočasné snížení mezd. Náš přítel Weston nepopírá, že dělníci si za určitých okolností *mohou* vynutit zvýšení mezd; ježto však suma mezd je podle jeho názoru svou povahou stálá, musí prý následovat reakce. Na druhé straně však přítel Weston také ví, že si kapitalisté *mohou* vynutit snížení mezd, a vskutku se o to také ustavičně pokoušejí. Podle principu stálých mezd by musela v tomto případě nastat reakce stejně jako v předešlém případě. Proto si dělníci počínají správně, když se stavějí proti pokusům o snížení mezd nebo proti už prováděnému snižování mezd. Jednají tedy správně, když se domáhají *zvýšení mezd*, neboť každá *reakce* proti snížení mezd je *akcí* za zvýšení mezd. Tedy i podle principu *stálých mezd*, který razí občan Weston, se dělníci mají za určitých okolností spojovat a bojovat z *zvýšení mezd*.

Jestliže občan Weston odmítá tento závěr, musí se zřici i předpokladu, z něhož tento závěr vyplývá. Nesmí pak říkat, že suma mezd je *stálá kvantita*, nýbrž že mzda, třebaže nemůže a nesmí *stoupat*, může a musí *klesat*, kdykoli se kapitálu zlíbí ji snížit. Zlíbí-li se kapitalistovi krmit vás brambory místo masem a ovsem místo pšenicí, musíte přijmout jeho vůli jako zákon politické ekonomie a podrobit se jí. Je-li v jedné zemi míra mezd vyšší než v druhé, například ve Spojených státech vyšší než v Anglii, museli byste si tento rozdíl v míře mezd vysvětlovat rozdílem mezi vůlí amerického kapitalisty a vůlí anglického kapitalisty, což je metoda, která by zajisté velmi zjednodušila studium nejen ekonomických, ale i všech ostatních jevů.

Ale i pak bychom se mohli zeptat, proč se vůle amerického kapitalisty liší od vůle anglického kapitalisty. A abychom mohli na tuto otázku odpovědět, museli bychom opustit oblast vůle. Velebníček mi může namlouvat, že vůle boží je jiná ve Francii a jiná v Anglii. Kdybych na něm chtěl, aby mi tuto dvojakost vůle vysvětlil, měl by možná tolik drzosti, že by mi odpověděl, že je to boží vůle mít jinou vůli ve Francii a jinou v Anglii. Ale náš přítel Weston je jistě poslední, kdo by se chtěl úplně vzdát rozumného způsobu myšlení a takto argumentovat.

Jistěže je *vůlí* kapitalisty uchvátit co nejvíc. A nám jde o to, abychom o jeho vůli jen nevyprávěli pohádky, ale abychom zkoumali jeho *moc*, *meze této moci* a *charakter těchto mezí*.

2. [Výroba, mzda, zisk]

Co nám tu přednesl občan Weston, vešlo by se do oříšku.

Všechny jeho vývody se redukuje na toto: Donutí-li dělnická třída třídu kapitalistů, aby jí platila v podobě peněžité mzdy 5 šilinků místo 4, vrátí jí kapitalista v podobě zboží hodnotu 4 šilinků místo hodnoty 5 šilinků. Dělnická třída by v tomto případě musela zaplatit 5 šilinků za to, co před

zvýšením mezd kupovala za 4 šilinky. Ale proč je tomu tak? Proč dává kapitalista směnou za 5 šilinků jen hodnotu 4 šilinků? Protože suma mezd je stálá. Proč se však ustálila v hodnotě zboží ve výši 4 šilinků? Proč ne v hodnotě 3 nebo 2 šilinků nebo nějaké jiné libovolné částce? Jsou-li hranice sumy mezd určeny ekonomickým zákonem, který je nezávislý na vůli kapitalisty i na vůli dělníka, měl občan Weston především tento zákon uvést a dokázat. Ale pak by byl musel také dokázat, že suma mezd skutečně vyplácených v každém daném časovém úseku vždycky přesně odpovídá nezbytné sumě mezd a nikdy se od ní neodchyluje. Na druhé straně, jestliže dané hranice sumy mezd závisí na *pouhé vůli* kapitalisty nebo na hranicích jeho chamtivosti, jsou to hranice libovolné. Není na nich nic nezbytného. Mohou se měnit *podle* kapitalistovy vůle, a mohou se tedy měnit i *proti* jeho vůli.

Občan Weston ilustroval svou teorii tímto příměrem: Je-li v míse určité množství polévky, kterou může sníst určitý počet osob, množství polévky se nezvětší tím, že se zvětší lžice. Necht' mi občan Weston promine, řeknu-li, že tento příměr je poněkud prostoduchý. Připomíná mi trochu podobenství, kterého použil Menenius Agrippa. Když římstí plebejové stávkovali proti římským patricijům, vyprávěl jim patricij Agrippa, že patricijské břicho vyživuje plebejské údy státního těla. Agrippovi se však nepodařilo dokázat, že někdo může živit údy jednoho člověka tím, že naplňuje břicho druhého. Občan Weston zase zapomněl, že v míse, z níž jedí dělníci, je celý produkt národní práce a že tomu, aby si nabírali víc, nebrání ani malý objem mísy, ani skrovnost jejího obsahu, ale jen a jen malý rozměr jejich lžic.

Jaký trik umožňuje kapitalistovi, aby za 5 šilinků vrátil hodnotu 4 šilinků? Zvyšování ceny zboží, které prodává. Avšak závisí zvyšování cen, a vůbec změna cen zboží, závisí snad ceny zboží samy na *pouhé vůli* kapitalisty? Nebo je naopak třeba určitých okolností, aby se tato vůle mohla uplatnit? Není-li tomu tak, je stoupání a klesání tržních cen, jejich neustálá fluktuace neřešitelnou hádankou.

Předpokládáme-li, že nenastala žádná změna ani v produktivní síle práce, ani v množství kapitálu a použité práce, ani v hodnotě peněz, v nichž se oceňují hodnoty výrobků, nýbrž *jen změna v míře mezd*, jak by mohlo toto *stoupání mezd* ovlivnit ceny zboží? Jedině tím že ovlivňuje stávající poměr mezi poptávkou po tomto zboží a jeho nabídkou.

Je naprosto správné, že dělnická třída jako celek vydává a musí vydávat svůj příjem na *nezbytné životní prostředky*. Všeobecné zvýšení míry mezd by tedy vyvolalo zvýšení poptávky po *nezbytných životních prostředcích*, a tudíž i zvýšení jejich *tržních cen*. Kapitalisté, kteří tyto nezbytné životní prostředky vyrábějí, by se za vzestup mezd odškodnili vzestupem tržních cen svého zboží. Ale jak by tomu bylo u ostatních kapitalistů, kteří *nevyrábějí* nezbytné životní prostředky? A nemyslete, že takových kapitalistů je málo. Uvážíte-li, že $\frac{2}{3}$ národního produktu spotřebovává $\frac{1}{5}$ obyvatelstva — nebo dokonce jen $\frac{1}{7}$ obyvatelstva, jak prohlásil nedávno jeden člen Dolní sněmovny — pochopíte, jak ohromná část národního produktu se musí vyrábět v podobě přepychového zboží nebo se za ně *směňovat* a jaké obrovské množství nezbytných životních prostředků se musí vyplýtvat na lokaje, koně, kočky atd.; tato rozmařilost, jak víme ze zkušenosti, je vždy velmi omezována stoupáním cen životních prostředků.

Jak by na tom tedy byli kapitalisté, kteří *nevyrábějí* nezbytné životní prostředky? Ti by se přece nemohli za *pokles míry zisku* způsobený všeobecným zvýšením mezd *odškodnit zvýšením ceny svých zboží*, protože poptávka po těchto zbožích nevzrostla. Jejich příjem by se zmenšil a mimoto z tohoto ztenčeného příjmu by museli platit za totéž množství zdražených životních prostředků víc

než dříve. Nejen to. Protože se jejich příjem zmenšil, měli by méně na výdaje na přepychové zboží, a tak by poklesla jejich vzájemná poptávka po jejich vlastním zboží. V důsledku tohoto poklesu poptávky by klesly ceny jejich zboží. V těchto průmyslových odvětvích by proto *poklesla míra zisku* nejen prostě vlivem všeobecného zvýšení míry mezd, nýbrž vlivem společného působení všeobecného zvýšení mezd, vzestupu cen nezbytných životních prostředků a poklesu cen přepychového zboží.

Jaké by byly důsledky této *rozdílnosti míry zisku* u kapitálů použitých v různých průmyslových odvětvích? Byly by ovšem tytéž jako ve všech případech, kdy z toho či onoho důvodu vznikají rozdíly v *průměrné míře zisku* v různých sférách výroby. Kapitál a práce by odplývaly z méně výnosných odvětví do výnosnějších; a odplývání kapitálu a práce by trvalo tak dlouho, dokud by nabídka v jednom průmyslovém odvětví nevzrostla úměrně zvýšené poptávce a dokud by v jiných odvětvích nepoklesla úměrně snížené poptávce. Jakmile by nastala tato změna, *všeobecná míra zisku* v různých výrobních odvětvích by se znovu *vyrovnala*. Protože všechny přesuny vznikly původně z pouhé změny v poměru mezi poptávkou a nabídkou různého zboží, zmizel by s odstraněním příčiny i její následek a *ceny* by se vrátily na svou dřívější hladinu a do rovnováhy. *Pokles míry zisku*, způsobený zvýšením mezd, by nezůstal omezen na několik průmyslových odvětví, nýbrž stal by se *všeobecným*. Ve shodě s naším předpokladem by nenastala změna ani v produktivní síle práce, ani v celkové sumě produkce, ale *tato daná suma produkce by změnila svou formu*. Větší část produktu by tu byla v podobě nezbytných životních prostředků, menší část v podobě přepychových předmětů anebo, což jev podstatě totéž, menší část by se směňovala za zahraniční přepychové zboží a spotřebovávala ve své původní formě, nebo, což je zase v podstatě totéž, větší část domácího produktu by se směňovala za zahraniční nezbytné životní prostředky místo za přepychové zboží. Všeobecné zvýšení míry mezd vyvolává tedy po dočasném zmatku v tržních cenách jedině všeobecný pokles míry zisku, aniž vede k nějaké trvalé změně cen zboží.

Namítne-li někdo, že při této argumentaci vycházím z předpokladu, že celý přírůstek mezd se vydává na nezbytné životní prostředky, odpovím, že jsem vzal předpoklad pro názory občana Westona nejpriznivější. Kdyby se přírůstek mezd vydával za předměty, které dříve nevcházely do spotřeby dělníků, nebylo by třeba dokazovat reálný vzrůst jejich kupní síly. Protože však toto zvýšení jejich kupní síly je pouze důsledkem zvýšení mezd, musí přesně odpovídat poklesu kupní síly kapitalistů. *Úhrnná poptávka* po zboží by tedy *nevzrostla*, ale *změnily by se součásti*, které tuto poptávku tvoří. Zvýšená poptávka na jedné straně by byla vyvážena sníženou poptávkou na druhé straně. Protože úhrnná poptávka zůstává nezměněna, nemůže nastat žádná změna ani v tržních cenách zboží.

Tak stojíme před dilematem: buď se přírůstek mezd vydává stejnou měrou za všechny spotřební předměty — pak musí být zvýšená poptávka na straně dělnické třídy vyvážena sníženou poptávkou na straně třídy kapitalistů — anebo se přírůstek mezd vydává pouze za některé předměty, jejichž tržní ceny pak dočasně stoupají. Tím způsobené zvýšení míry zisku v jedněch průmyslových odvětvích a její snížení v druhých způsobí pak změnu v rozdělení kapitálu a práce, změnu, která bude trvat tak dlouho, dokud nabídka v souladu se zvýšenou poptávkou v jednom průmyslovém odvětví nestoupne a v souladu se zmenšenou poptávkou v druhém odvětví neklesne. Za prvního předpokladu nenastane změna v cenách zboží. Za druhého předpokladu se po určitém kolísání tržních cen směnné hodnoty zboží vrátí na svou dřívější úroveň. Za obou předpokladů nebude mít všeobecné zvýšení míry mezd konec konců žádný jiný účinek než všeobecný pokles míry zisku.

Občan Weston, chtěje zapůsobit na vaši fantazii, vás vyzval, abyste si představili, jaké nesnáze by způsobilo všeobecné zvýšení mezd anglických zemědělských dělníků z 9 šilinků na 18. Považte jen, volal, jak nesmírně by vzrostla poptávka po nezbytných životních prostředcích a jak by v důsledku toho strašně stouply jejich ceny! Vždyť všichni víte, že průměrná mzda amerického zemědělského dělníka je víc než dvakrát vyšší než průměrná mzda anglického zemědělského dělníka, ačkoli ceny zemědělských výrobků jsou ve Spojených státech nižší než ve Spojeném království, ačkoli celkový poměr mezi kapitálem a prací je ve Spojených státech týž jako v Anglii a ačkoli úhrn roční produkce je ve Spojených státech mnohem menší než v Anglii. Proč tedy náš přítel bije na poplach? Prostě proto, aby nás odvedl od skutečné otázky. Zvýšit náhle mzdy z 9 šilinků na 18 by znamenalo zvýšit je náhle o 100 %. My však vůbec nediskutujeme o tom, je-li možné, aby se všeobecná míra mezd v Anglii zvýšila rázem o 100 %. Nám vůbec nejde o velikost zvýšení, která v každém praktickém případě musí záviset na daných okolnostech a řídit se jimi. Máme jen prozkoumat, jak působí všeobecné zvýšení míry mezd, i když činí jen jedno procento.

Nechám tedy stranou zvýšení mezd o 100 %, které si vymyslel přítel Weston, a rád bych vás upozornil na skutečné zvýšení mezd, k němuž došlo ve Velké Británii v letech 1849—1859.

Všichni znáte zákon o desetihodinovém či přesněji řečeno o desetiapůlhodinovém pracovním dni, který platí od roku 1848. To byla jedna z největších ekonomických změn, jichž jsme byli svědky. Bylo to náhlé a nucené zvýšení mezd, a to ne snad v některých místních výrobních oborech, nýbrž ve vedoucích průmyslových odvětvích, s jejichž pomocí Anglie ovládá světový trh. Znamenal zvýšení mezd za mimořádně nepříznivých okolností. Dr. Ure, profesor Senior a všichni ti ostatní ekonomové, kteří jsou oficiálními mluvčími buržoazie, *dokazovali* — a musím říci, že mnohem pádnějšími důvody než náš přítel Weston — že tento zákon odzvoní umíráčkem anglickému průmyslu. Dokazovali, že tu nejde jen o obyčejné zvýšení mezd, nýbrž o takové zvýšení, které je způsobeno zmenšením kvanta použité práce a je na něm založeno. Tvrdili, že dvanáctá hodina, o kterou má být kapitalista připraven, je právě ta jediná hodina, ze které těží svůj zisk. Strašili zmenšením akumulace, vzestupem cen, ztrátou trhů, omezením výroby, tím způsobeným dalším snížením mezd, a nakonec zhroucením. Prohlašovali dokonce, že zákony Maximiliena Robespiera o maximu ^[1] byly ve srovnání s tím maličkost; a měli v jistém smyslu pravdu. Nuže, a jaký byl výsledek? Třebaže pracovní den byl zkrácen, peněžité mzdy továrních dělníků stouply, počet zaměstnaných továrních dělníků značně vzrostl, ceny jejich výrobků neustále klesaly, produktivní síla práce továrních dělníků se báječně rozvinula, odbytiště jejich zboží se postupně nebyvale rozšiřovala. Sám jsem slyšel roku 1861 ^[b] v Manchesteru na zasedání Společnosti pro povznesení věd, jak pan Newman přiznal, že on i dr. Ure i Senior a všichni ostatní oficiální představitelé ekonomické vědy se mýlili, kdežto instinkt lidu byl správný. Nemíním profesora Francise Newmana, nýbrž pana W. Newmana ^[2], který zaujímá význačné místo v ekonomické vědě jako spolupracovník a vydavatel „*History of Prices*“ pana *Thomase Tooka*, tohoto výborného díla, které sleduje dějiny cen od roku 1793 do roku 1856. ^[3] Kdyby byla správná fixní idea našeho přítele Westona o fixní sumě mezd, o fixní sumě produkce, o fixním stupni produktivní síly práce, o fixní a permanentní vůli kapitalistů a všechny jeho ostatní fixní závěry, pak by byly správné pochmurné předpovědi profesora Seniora a neměl by pravdu Robert Owen, který už roku 1816 prohlásil všeobecné zkrácení pracovního dne za první přípravný krok k osvobození dělnické třídy, ^[4] a skutečně na vlastní pěst proti všeobecně vládnoucím předsudkům zavedl zkrácený pracovní den ve své přádelně v New Lanarku.

V téže době, kdy byl zaveden zákon o desetihodinovém pracovním dni a kdy po něm nastalo zvýšení mezd, došlo ve Velké Británii z příčin, které tu není možno vyjmenovat, rovněž k *všeobecnému zvýšení mezd zemědělských dělníků*.

Třebaže to bezprostřední cíl mého výkladu nevyžaduje, učiním několik předběžných poznámek, abych přešel nedorozumění.

Jestliže někdo dostával mzdu 2 šilinky týdně a jeho mzda potom stoupla na 4 šilinky, stoupla *míra mzdy* o 100 %. Vyjádří-li se to jako zvýšení *míry mzdy*, vypadá to velkolepě, ačkoli *skutečná výše mzdy*, 4 šilinky týdně, zůstává i nadále žebrácky nízká, hladová. Nesmíte se proto dát oslnit těmito honosně znějícími procenty míry mzdy. Musíte se vždycky zeptat: jaká byla *původní* výše mzdy?

Dále, není tak těžké pochopit, že dostává-li 10 dělníků po 2 šilincích týdně, 5 dělníků po 5 a dalších 5 po 11 šilincích, dostává těchto 20 dělníků dohromady 100 šilinků, čili 5 liber šterlinků týdně.

Jestliže potom vzroste *celková* suma jejich týdenní mzdy řekněme o 20 %‘ stoupne z 5 liber št. na 6 liber št. Vezmeme-li průměr, můžeme říci, že *všeobecná míra mezd* stoupla o 20 %‘ třebaže ve skutečnosti mzdy 10 dělníků zůstaly nezměněny, mzda jedné skupiny 5 dělníků stoupla pouze z 5 šilinků na 6 šilinků u každého a úhrn mezd druhé skupiny 5 dělníků z 55 šilinků na 70 šilinků.

Postavení poloviny dělníků se vůbec nezlepšilo, postavení čtvrtiny se zlepšilo zcela nepatrně a jedině postavení čtvrtiny dělníků se skutečně zlepšilo. Vezmeme-li však *průměr*, stoupl celkový úhrn mezd těchto dvaceti dělníků o 20 %‘ a pokud jde o celkový kapitál, který je zaměstnává, a o ceny zboží, které vyrábějí, bylo by to přesně totéž, jako kdyby se všichni stejnoměrně podíleli na průměrném zvýšení mezd. V uvedeném příkladě se zemědělskými dělníky, u nichž je výše mezd v různých hrabstvích v Anglii a Skotsku velmi různá, projevilo se na ní zvýšení velmi nestejně.

Konečně v období, kdy došlo k tomuto zvýšení mezd, působilo proti němu několik vlivů, jako např. nové daně vyvolané válkou s Ruskem ^[5], hromadné bourání obytných domů zemědělských dělníků ^[6] atd.

Po tom všem, co jsem předem uvedl, jsem nyní nucen konstatovat, že v letech 1849—1859 průměrná míra mezd zemědělských dělníků ve Velké Británii *stoupla přibližně o 40 %*. Na důkaz svého tvrzení bych vám mohl uvést spoustu podrobností, ale pro náš účel myslím postačí, odkáži-li vás na svědomitou a kritickou přednášku „*The Forces Used in Agriculture*“, kterou roku 1860 přednesl zesnulý pan *John C. Morton* v londýnské Společnosti pro umění a řemesla. ^[7] Pan Morton uvádí statistické údaje, které nasbíral z účtů a jiných autentických dokumentů přibližně u 100 farmářů, žijících ve 12 skotských a 35 anglických hrabstvích.

Podle názoru našeho přítele Westona, a zejména uvážíme-li současné zvýšení mezd továrních dělníků, bylo by muselo v letech 1849—1859 nastat ohromné zvýšení cen zemědělských výrobků. Co se však fakticky stalo? Přestože byla válka s Ruskem a od roku 1854 do roku 1856 následovala po sobě neúrodná léta, klesla průměrně cena pšenice, která je hlavním zemědělským produktem Anglie, přibližně ze 3 liber št. za kvarter v letech 1838—1848 asi na 2 libry 10 šilinků za kvarter v letech 1849—1859. To znamená, že cena pšenice klesla o víc než 16 %‘ zatímco mzdy zemědělských dělníků se zvýšily průměrně o 40 %. V témž období, porovnáme-li jeho konec s jeho počátkem, tj. rok 1859 s rokem 1849, klesl oficiální pauperismus z 934 419 na 860 470 osob čili o 73 949. Připouštím, že je to úbytek velmi malý, a navíc v následujících letech zase zmizel, ale přece jen je to úbytek.

Lze namítnout, že po zrušení obilních zákonů ^[8] se dovoz obilí ze zahraničí v období 1849—1859 ve srovnání s obdobími 1838 až 1848 víc než zdvojnásobil. Co z toho však vyplývá? Z hlediska občana Westona bychom museli očekávat, že tato náhlá, obrovská a neustále rostoucí poptávka na zahraničních trzích vyžene tam ceny zemědělských výrobků do nesmírné výše, protože účinek zvýšené poptávky zůstává týž, ať je to poptávka zahraniční nebo domácí. Co se ale fakticky stalo? Až na několik neúrodných let se po celou tuto dobu ozývaly ve Francii stálé nářky na zhoubný pokles cen obilí; Američané byli nejednou nuceni spálit přebytky své produkce a Rusko, máme-li věřit panu Urquhartovi, podněcovalo občanskou válku ve Spojených státech, protože konkurence Yankeeů ochromovala vývoz ruských zemědělských výrobků na evropské trhy.

Jestliže převedeme tvrzení občana Westona na jeho abstraktní formu, znamená: ke každému zvýšení poptávky dochází vždycky na základě dané sumy produkce. Proto nemůže zvýšení poptávky nikdy zvýšit nabídku žádaného zboží, nýbrž může pouze zvýšit jeho peněžní ceny. Ale i nejprostší pozorování ukazuje, že v některých případech ponechává zvýšená poptávka tržní ceny zboží úplně nezměněné a v jiných případech vyvolává jen přechodný vzestup tržních cen, po němž následuje zvýšená nabídka, načež opět následuje nový pokles cen na jejich původní hladinu a v některých případech dokonce pod ni. Ať dojde ke zvýšení poptávky proto, že stouply mzdy, nebo z nějaké jiné příčiny, nemění to vůbec nic na podmínkách problému. Vysvětlit tento všeobecný jev z hlediska občana Westona bylo stejně nesnadné jako vysvětlit jev, k němuž dochází za výjimečných okolností při zvýšení mezd. S předmětem, o němž pojednávám, nemá jeho argumentace naprosto nic společného. Prozrazuje jen, že se občan Weston nevyzná v zákonech, podle kterých zvýšení poptávky vyvolává zvýšení nabídky, ane zřetelné zvýšení tržních cen.

3. [Mzdy a oběživo]

V debatě druhého dne přioděl náš přítel Weston svá stará tvrzení do nových forem. Řekl: V důsledku všeobecného vzestupu peněžitých mezd bude k vyplácení téže mzdy zapotřebí víc oběživa. Protože množství oběživa je *neměnné*, jakpak bude možné zaplatit tímto neměnným oběživem zvýšené peněžité mzdy? Dříve byla obtíž v tom, že množství zboží připadající na dělníka zůstávalo *neměnné*, třebaže jeho peněžitá mzda vzrostla; nyní je zase obtíž v tom, že peněžité mzdy vzrostly, třebaže množství zboží zůstává *neměnné*. Zavrhnete-li ovšem původní dogma občana Westona, zmizí i průvodní nesnáze.

Přesto vám chci ukázat, že tato otázka oběživa nemá vůbec nic společného s naším předmětem.

Mechanismus plateb u vás je mnohem dokonalejší než v kterékoli jiné zemi v Evropě. Díky rozsahu a koncentraci bankovního systému je k oběhu téže sumy hodnot a k uzavření téhož nebo většího množství obchodů zapotřebí mnohem méně oběživa. Například pokud jde o mzdy, má se věc takto: anglický tovární dělník odnese každý týden svou mzdu kupci, ten ji každý týden posílá bankéři, ten ji zase týden co týden posílá zpět továrníkovi a ten ji opět vyplatí svým dělníkům atd. Při takovém zařízení se může roční mzda dělníka, řekněme 52 liber šterlinků, vyplácet s pomocí jediného *sovereignu*, který každý týden opíše týž koloběh. V Anglii je tento mechanismus dokonce méně dokonalý než ve Skotsku; není ovšem všude stejně dokonalý, a proto například vidíme, že v některých zemědělských obvodech je ve srovnání s čistě průmyslovými obvody zapotřebí mnohem víc oběživa ke zprostředkování oběhu mnohem menší sumy hodnot.

Přepravíte-li se přes Kanál, zjistíte, že *peněžité mzdy* jsou tam mnohem nižší než v Anglii, že však v Německu, v Itálii, ve Švýcarsku a ve Francii obíhají s pomocí *mnohem větší sumy oběživa*. Tam bankéř nevyloví týž *sovereign* tak rychle z oběhu a nevrátí jej tak rychle průmyslovému

kapitalistovi; místo jednoho sovereignu, zprostředkujícího oběh 52 liber št. ročně, je proto zapotřebí možná tři sovereignů k zprostředkování oběhu roční mzdy ve výši 25 liber št. A tak srovnáte-li země na kontinentu s Anglií, uvidíte ihned, že nízké peněžité mzdy mohou vyžadovat ke své cirkulaci mnohem víc oběživa než vysoké peněžité mzdy a že je to ve skutečnosti čistě technický problém, který naprosto nesouvisí s naším tématem.

Podle nejpřesnějších výpočtů, které znám, lze roční příjem dělnické třídy v Anglii odhadnout na 250 miliónů liber šterlinků. Tato obrovská suma obíhá s pomocí přibližně 3 miliónů liber št. Dejme tomu, že mzdy stoupnou o 50 %. Pak by bylo místo 3 miliónů liber št. zapotřebí $4\frac{1}{2}$ miliónu liber št. oběživa. Protože velmi značnou část svých denních výdajů platí dělník stříbrnými a měděnými mincemi, tj. pouhými známkami hodnoty, jejichž hodnotový poměr ke zlatu je stanoven libovolně zákonem stejně jako hodnotový poměr papírových peněz nesměnitelných za zlato, vyžadovalo by zvýšení peněžitých mezd o 50 % v krajním případě dodatečný oběh sovereignů řekněme ve výši jednoho miliónu. Do oběhu by vstoupil jeden milión, který nyní odpočívá v podobě zlatých slitků nebo mincí ve sklepeních Anglické banky nebo soukromých bankéřů. Ale i ty nepatrné výlohy způsobené dodatečnou ražbou nebo dodatečným opotřebením tohoto miliónu, by se daly ušetřit a skutečně by se ušetřily, kdyby potřeba dodatečného oběživa měla způsobit nějaké potíže. Všichni víte, že oběživo v Anglii se dělí na dvě velké skupiny. Jeden druh tvoří bankovky různé nominální hodnoty a používá se ho při transakcích mezi obchodníky a při větších platbách mezi spotřebiteli a obchodníky; druhý druh, kovové mince, obíhá v maloobchodě. Ačkoli se tyto dva druhy oběživa od sebe liší, mohou se vzájemně zastupovat. Tak se zlatých mincí ve velmi značné míře používá dokonce i při větších platbách k úhradě drobných částek pod 5 liber šterlinků. Kdyby zítra byly vydány čtyřlibrové, třílibrové nebo dvoulibrové bankovky, byly by zlaté mince, které naplňují tyto kanály oběhu, ihned odtud vypuzeny a odplynuly by tam, kde by jich bylo následkem zvýšení peněžitých mezd zapotřebí. Takto by se dal opatřit dodatečný milión, který by si vyžádalo zvýšení mezd o 50 % aniž by musel být dosazen jediný sovereign. Téhož výsledku by bylo možné dosáhnout i bez jediné další bankovky zvýšením oběhu směnek, jak se to dost dlouho dělo v Lancashiru.

Jestliže všeobecné zvýšení míry mezd — např. o 100 % — jak předpokládal občan Weston u mezd zemědělských dělníků — vyvolává značný vzestup cen nezbytných životních prostředků a podle Westonova názoru vyžaduje dodatečnou sumu oběživa, kterou nelze opatřit, pak by *všeobecný pokles mezd* musel mít týž účinek v témž měřítku, ale v opačném směru. Dobrá! Všichni víte, že léta 1858 až 1860 byla lety největšího rozkvětu bavlnářského průmyslu a že zejména rok 1860 po této stránce nemá sobě rovný v letopisech podnikání, přičemž zároveň neobyčejně vzkvétala i všechna ostatní průmyslová odvětví. Mzdy bavlnářských dělníků a všech ostatních dělníků v přidružených odvětvích byly roku 1860 vyšší než kdykoli předtím. Nato vypukla americká krize a všechny tyto mzdy byly náhle sníženy přibližně na čtvrtinu své dřívější výše. V opačném směru by to znamenalo zvýšení o 300 %. Stoupnou-li mzdy z 5 šilinků na 20, říkáme, že stouply o 300 %, klesnou-li z 20 šilinků na 5, říkáme, že klesly o 75 %. Ale částka, o kterou v jednom případě stouply a v druhém poklesly, je stejná, totiž 15 šilinků. Byla to tedy náhlá bezpříkladná změna míry mezd, jež přitom zasáhla takový počet dělníků, který — počítáme-li nejen všechny dělníky přímo zaměstnané v bavlnářském průmyslu, ale i nepřímě na něm závislé — byl o polovinu vyšší než počet zemědělských dělníků. Poklesla však cena pšenice? Nikoli, cena pšenice *stoupla* z ročního průměru 47 šilinků 8 pencí za kvarter během tří let 1858—1860 na roční průměr 55 šilinků 10 pencí za kvarter během tří let 1861—1863. Co se pak týče oběživa, razilo se v mincovně roku 1861

8 673 232 liber št. proti 3 378 102 librám št. roku 1860. To znamená, že roku 1861 se razilo o 5 295 130 liber št. víc než roku 1860. Je pravda, že bankovek bylo roku 1861 v oběhu o 1 319 000 liber št. méně než v roce 1860. Odečteme-li tuto sumu, zůstane přesto roku 1861 ve srovnání s rokem prosperity 1860 přebytek oběživa ve výši 3 976 130 liber št. čili přibližně 4 000 000 liber št.; zásoba zlatých slitků v Anglické bance se současně zmenšila, ne sice úplně v témž poměru, ale přece jen v přibližně stejném.

Porovnejme rok 1862 s rokem 1842. Nehledě na to, že ohromně stoupla hodnota i množství obíhajícího zboží, dosahoval roku 1862 kapitál zaplacený při pravidelných transakcích za akcie, obligace atd. železnic v Anglii a Walesu 320 000 000 liber št., sumy, která by se byla roku 1842 zdála pohádková. A přesto byla celková suma oběživa roku 1862 a roku 1842 přibližně stejná. A vůbec zjistíte, že zároveň s obrovským růstem hodnoty nejen zboží, nýbrž i peněžních transakcí vůbec je tu tendence k tomu, že stále víc ubývá oběživa. Ze stanoviska našcho přítele Westona je to neřešitelná hádanka.

Kdyby byl pronikl do věci trochu hlouběji, byl by shledal, že — i když vůbec nepřihlížíme ke mzdám a předpokládáme, že jsou neměnné — hodnota a masa obíhajícího zboží a vůbec suma všech uzavřených peněžních transakcí se denně mění; že se denně mění množství vydaných bankovek; že se denně mění suma plateb realizovaných bez prostřednictví peněz s pomocí směnek, šeků, akreditivů a clearingů; že se denně — pokud je zapotřebí skutečného kovového oběživa — mění poměr mezi množstvím obíhajících mincí a mincemi a slitky uloženými jako zásoba nebo odpočívajícími ve sklepeních bank; že se denně mění množství zlata pohlcované národním oběhem i množství zlata posílané do zahraničí pro mezinárodní oběh. Shledal by, že jeho dogma o neměnném oběživu je obrovský omyl, neslučitelný s každodenním pohybem. Pak by, místo aby ze svého nepochopení zákonů peněžního oběhu dělal argument proti zvýšení mezd, studoval zákony, jež peněžnímu oběhu dovolují přizpůsobovat se neustále se měnícím okolnostem.

4. [Nabídka a poptávka]

Náš přítel Weston se řídí latinským příslovím: „repetitio est mater studiorum“, tj. opakování je matka moudrosti, a proto znovu opakoval své původní dogma v nové formě, že totiž smršťování peněžního oběhu, způsobené zvýšením mezd, by vyvolalo zmenšení kapitálu atd. Protože jsme se už vypořádali s jeho vrtochem o oběživu, považuji za úplně zbytečné podrobně rozebírat domnělé důsledky, které podle jeho představ vyplývají z domnělých poruch peněžního oběhu. Raději se přímo pokusím převést jeho *dogma*, které je *stále totéž*, ať je opakuje v kolika chce variacích, na jeho *nejjednodušší teoretický výraz*.

Jedna poznámka stačí ukázat, jak nekriticky pojednává o svém tématu. Vyslovuje se proti zvýšení mezd čili proti vysokým mzdám jakožto důsledku takového zvýšení. Nuže, ptám se ho: co je vysoká a co je nízká mzda? Proč např. 5 šilinků týdně je nízká mzda a 20 šilinků týdně vysoká mzda? Je-li 5 nízká mzda ve srovnání s 20, je 20 ještě nižší mzda ve srovnání s 200. Kdyby měl někdo přednášet o teploměru a začal by tím, že by deklamoval o vysoké a nízké teplotě, nikdo by z toho nezmoudřel. Musel by mi nejprve říci, jak byl stanoven bod mrazu a bod varu, a vysvětlit, jak jsou tyto základní body určovány přírodními zákony, a ne libovůlí toho, kdo prodává nebo vyrábí teploměry. Pokud jde o mzdy a zisky, občan Weston nejenže se nepokusil odvodit takovéto základní body z ekonomických zákonů, nýbrž ani neuznal za nutné je zjistit. Spokojil se tím, že přejal běžné výrazy „nízký“ a „vysoký“, jako by měly nějaký jednoznačný význam, ačkoli je samozřejmé, že

mzdy mohou být označeny jako vysoké nebo nízké jedině vzhledem k nějakému měřítku, jímž lze měřit jejich velikost.

Občan Weston není s to mi vysvětlit, proč se za určité množství práce dává určitá suma peněz. Kdyby mi odpověděl: „To bylo určeno zákonem nabídky a poptávky,“ zeptal bych se ho nejprve, jakým zákonem se řídí sama nabídka a poptávka. A taková námitka by ho rázem přivedla do úzkých. Vztahy mezi nabídkou práce poptávkou po ní se stále mění a s nimi se mění i tržní ceny práce. Je-li poptávka vyšší než nabídka, mzdy stoupají; je-li nabídka vyšší než poptávka, mzdy klesají, ačkoli za takových okolností by se mohlo ukázat nutným *vyšetřit* skutečný stav nabídky a poptávky např. stávkou nebo nějakým jiným způsobem. Ale máte-li za to, že zákonem regulujícím mzdy je nabídka a poptávka, bylo by od vás dětinské i zbytečné horlit proti zvýšení mezd, protože podle onoho nejvyššího zákona, kterého se dovoláváte, je periodický vzestup mezd stejně nutný a oprávněný jako periodický pokles mezd. Jestliže však *nepovažujete* nabídku a poptávku za zákon regulující mzdy, ptám se znovu, proč se za určité množství práce dává určitá suma peněz?

Podívejme se však na věc ze širšího hlediska: Kdybyste si mysleli, že hodnota práce nebo kteréhokoli jiného zboží je v poslední instanci určována nabídkou a poptávkou, byli byste na velkém omylu. Nabídka a poptávka regulují pouze přechodné *kolísání* tržních cen. Mohou vám vysvětlit, proč tržní cena zboží stoupá nad jeho *hodnotu* nebo klesá pod ni, nepovědí vám však nikdy nic o *hodnotě* samé. Předpokládejme, že nabídka a poptávka dosáhly rovnováhy, čili, jak říkají ekonomové, že se navzájem kryjí. Ale v témž okamžiku, kdy se tyto protikladné síly vyrovnají, ruší se navzájem a přestávají působit tím nebo oním směrem. V okamžiku, kdy nabídka a poptávka jsou spolu v rovnováze a tudíž přestávají působit, kryje se *tržní cena* zboží s jeho *skutečnou hodnotou*, s normální cenou, kolem které oscilují jeho tržní ceny. Zkoumáme-li povahu této *hodnoty*, nepotřebujeme se proto vůbec starat o přechodný vliv nabídky a poptávky na tržní ceny. To platí jak o mzdách, tak o cenách všech ostatních zboží.

5. [Mzdy a ceny]

Převédeme-li argumenty našeho přítele na jejich nejjednodušší teoretický výraz, redukuje se všechny na jediné dogma: „*Ceny zboží jsou určovány nebo regulovány mzdami.*“

K vyvrácení tohoto zastaralého a už překonaného bludu bych se mohl odvolat na praktické pozorování. Mohl bych poukázat na to, že angličtí tovární dělníci, horníci, dokaři atd., jejichž práce je placena poměrně vysoko, prodávají své výrobky levněji než všechny ostatní národy; kdežto např. anglický zemědělský dělník, jehož práce je placena poměrně nízko, prodává své výrobky draž než skoro všechny ostatní národy. Srovnáním různých výrobků téže země nebo zboží různých zemí navzájem bych mohl dokázat, že — až na několik výjimek, spíš zdánlivých než skutečných — vyrábí vysoko placená práce v průměru zboží nízké ceny a nízko placená práce zboží vysoké ceny. To by ovšem naprosto nedokazovalo, že vysoká cena práce v jednom případě a nízká cena práce v druhém jsou pokaždé příčinami těchto diametrálně protikladných účinků, rozhodně by to však dokazovalo, že ceny zboží nejsou určovány cenami práce. Není však vůbec zapotřebí sahat k této empirické metodě.

Nekdo snad může namítnout, že občan Weston nevyslovil dogma: „*Ceny zboží jsou určovány nebo regulovány mzdami.*“ Skutečně to nikdy takto neformuloval. Řekl naopak, že také zisk a renta jsou součástmi cen zboží, neboť z cen zboží se musí zaplatit nejen mzdy dělníků, nýbrž i zisky kapitalistů a renty pozemkových vlastníků. Jak si ale představuje tvorbu cen? Především z mezd. Potom se k ceně přirazí nějaké to procento ve prospěch kapitalisty a další procento ve prospěch

pozemkového vlastníka. Dejme tomu, že mzda za práci použitou při výrobě nějakého zboží je 10. Činí-li míra zisku 100 % zálohované mzdy, přirazí kapitalista 10, a činí-li míra pozemkové renty také 100 % mzdy, bude nutno přirazit dalších 10, takže úhrnná cena zboží bude 30. Takové určování cen by však prostě znamenalo, že ceny jsou určovány mzdami. Kdyby v uvedeném případě stoupla mzda na 20, stoupla by cena zboží na 60 atd. Proto se také všichni překonaní ekonomičtí autoři, kteří zastávali dogma, že mzdy regulují ceny, pokoušeli dokázat toto dogma tím, že vykládali zisk a rentu *jen jako pouhé procentní přírážky ke mzdě*. Nikdo z nich ovšem nebyl s to vymezit hranice těchto procentních přírážek nějakým ekonomickým zákonem. Měli naopak zřejmě za to, že zisky jsou určovány tradicí, zvykem, kapitalistovou vůlí nebo nějakou jinou stejně libovolnou a nevysvětlitelnou metodou. A tvrdí-li, že zisky jsou určeny konkurencí mezi kapitalisty, neříkají tím zhola nic. Je pravda, že konkurence vyrovnává různé míry zisku v různých výrobních odvětvích, čili převádí je na průměrnou hladinu, ale naprosto nemůže určovat samu tuto hladinu nebo všeobecnou míru zisku.

Co se rozumí tím, řekne-li se, že ceny zboží jsou určovány mzdami? Protože mzda je jen jiný název pro cenu práce, rozumí se tím, že ceny zboží jsou regulovány cenou práce. Protože „cena“ je směnná hodnota — a mluvím-li o hodnotě, mám vždycky na mysli směnnou hodnotu — a to směnná *hodnota vyjádřená v penězích*, vyplývalo by z toho, že „*hodnota zboží je určena hodnotou práce*“, čili že „*hodnota práce je všeobecným měřítkem hodnoty*“.

Ale jak je potom určována sama „*hodnota práce*“? Tady jsme v koncích. Ovšem, jsme v koncích jen tehdy, snažíme-li se uvažovat logicky. Hlasatelé oné doktríny se ovšem ohledy na logiku příliš netrápí. Třeba náš přítel Weston. Zprvu nám vykládal, že mzda určuje cenu zboží a že tedy stoupá-li mzda, musí stoupat i ceny. Potom obrátil a začal dokazovat, že zvýšení mezd nebude k ničemu dobré, protože prý stouply ceny zboží a protože mzda se ve skutečnosti měří cenami zboží, za která se vydává. Tedy na začátku máme tvrzení, že hodnota práce určuje hodnotu zboží, a na konci se setkáváme s tvrzením, že hodnota zboží určuje hodnotu práce. A tak se potácíme v bludném kruhu a nedospíváme k žádnému závěru.

Vůbec je zřejmé, že učiníme-li hodnotu jednoho zboží, např. práce, obilí nebo kteréhokoli jiného zboží, všeobecným měřítkem a regulátorem hodnoty, nesáz tím jen odsunujeme, protože určujeme jednu hodnotu druhou hodnotou, která zase sama musí být určena.

Dogma, že „ceny zboží jsou určovány mzdami“, ve svém nejabstraktnějším výrazu znamená, že „*hodnota je určena hodnotou*“, a tato tautologie znamená, že ve skutečnosti o hodnotě nevíme vůbec nic. Kdybychom přijali tuto premisu, zvrhly by se všechny úvahy o všeobecných zákonech politické ekonomie v pouhé tlachání. Bylo proto velkou zásluhou Ricardovou, že ve svém díle „*On the Principles of Political Economy*“, vydaném roku 1817, do základu rozbil starý zakořeněný a překonaný blud, že „ceny jsou určovány mzdami“, blud, který Adam Smith a jeho francouzští předchůdci ve skutečně vědeckých částech svých výzkumů zavrhovali, do něhož však přesto znovu upadali ve svých exotičtějších a vulgarizujících kapitolách.

6. [Hodnota a práce]

Občané, dospěl jsem nyní k bodu, kdy se musím pustit do skutečného výkladu otázky. Nemohu slíbit, že tak učiním velmi uspokojivě, neboť v tom případě bych musel probrat celou oblast politické ekonomie. Mohu, jak říkají Francouzi, pouze „*efuleurer la question*“, tj. dotknout se jen hlavních bodů.

První otázka, kterou si musíme položit, zní: co je *hodnota zboží*? Jak je určována?

Na první pohled by se mohlo zdát, že hodnota zboží je něco úplně relativního, co nemůže být určeno, nezkoumáme-li zboží v jeho vztazích ke všem ostatním zbožím. A vskutku, mluvíme-li o hodnotě, o směnné hodnotě zboží, máme na mysli kvantitativní proporce, v nichž se toto zboží směňuje za všechna ostatní zboží. Ale pak vzniká otázka: Jak jsou regulovány proporce, v nichž se zboží navzájem směňují?

Ze zkušenosti víme, že tyto proporce jsou nekonečně rozmanité. Vezmeme-li jednotlivé zboží, např. pšenici, vidíme, že kvarter pšenice se směňuje za různá jiná zboží v téměř nesčetných variacích proporcí. Ale *protože jeho hodnota zůstává stále táž*, ať už je vyjádřena v hedvábí, ve zlatě nebo v nějakém jiném zboží, musí být tato hodnota něco odlišného od těchto *rozmanitých proporcí*, ve kterých se *směňuje* za různé předměty, něco na nich nezávislého. Musí být možné vyjádřit tyto rozmanité vztahy rovnosti s rozmanitými zbožím ve velmi odlišné formě.

Dále: řeknu-li že se kvarter pšenice směňuje za železo v určité proporcí nebo že hodnota jednoho kvarteru pšenice je vyjádřena v určitém množství železa, říkám tím, že hodnota pšenice a její ekvivalent v železe se rovnají *nějaké třetí věci*, která není ani pšenicí, ani železem, neboť předpokládám, že vyjadřují tutéž veličinu ve dvou různých podobách. Proto jedno i druhé, jak pšenice, tak železo, musí být nezávisle na sobě převeditelné na tuto třetí věc, která je jejich společným měřítkem.

Abych to osvětlil, uvedu docela jednoduchý příklad z geometrie. Jak postupujeme, když srovnáváme navzájem plochy trojúhelníků nejrůznějších tvarů a velikostí nebo když srovnáváme plochy trojúhelníků s plochami pravouhelníků nebo nějakých jiných mnohoúhelníků? Převédeme plochu kteréhokoli trojúhelníku na výraz, který je zcela odlišný od jeho viditelné formy. Z vlastností trojúhelníku víme, že jeho plocha se rovná polovičnímu součinu jeho základny a výšky, a tak můžeme vzájemně porovnávat různé plochy trojúhelníků všeho druhu a všech mnohoúhelníků, protože každý z nich se dá rozložit na jistý počet trojúhelníků.

Stejně je třeba postupovat i u hodnot zboží. Musíme mít možnost převést všechny tyto hodnoty na výraz jim všem společný a rozlišovat je pouze podle proporcí, v nichž obsahují ono identické měřítko.

Protože *směnné hodnoty* zboží jsou jen *společenské funkce* těchto věcí a nemají naprosto nic společného s jejich *přírodními* vlastnostmi, musíme se především zeptat: co je společnou *společenskou substancí* všech zboží? Je to *práce*. Aby bylo vyrobeno nějaké zboží, musí být na ně vynaloženo nebo do něho vloženo určité množství práce. Přitom mám na mysli ne pouze práci, nýbrž společenskou práci. Když někdo vyrábí předmět pro svou vlastní bezprostřední potřebu, aby jej sám spotřeboval, vytváří sice *výrobek*, ale nevytváří *zboží*. Jakožto výrobce, který pracuje sám pro sebe, nemá co dělat se společností. Aby však vyrobil *zboží*, nejenže musí vyrobit předmět, který uspokojuje tu neb onu *společenskou* potřebu, nýbrž i jeho práce sama musí být součástí a zlomkem celkového množství práce vynaloženého společností. Jeho práce musí být zahrnuta do *dělbý práce uvnitř společnosti*. Bez ostatních dílů práce není ničím, a sama je musí jako část *doplňovat*.

Pozorujeme-li *zboží jako hodnoty*, zkoumáme je výhradně jako *ztělesněnou, zpředmětněnou*, nebo chcete-li, *krystalizovanou společenskou práci*. Z tohoto hlediska se mohou od sebe lišit jedině tím, že představují větší nebo menší množství práce, protože např. na hedvábný kapesník bývá vynaloženo větší množství práce než na cihlu. Ale čím měříme *množství práce*? *Trváním doby*

práce — hodinami, dny atd. Ovšem, aby bylo možno použít tohoto měřítka, převádějí se všechny druhy práce na průměrnou čili jednoduchou práci jakožto svou jednotku.

Dospíváme tedy k tomuto závěru: Zboží má *hodnotu*, protože je *krystalizací společenské práce*. *Velikost* jeho hodnoty čili jeho *relativní* hodnota závisí na větším nebo menším množství této společenské substance, kterou obsahuje; to znamená, že závisí na relativním množství práce nutném k jeho výrobě. *Relativní hodnoty zboží jsou tedy určovány příslušnými kvanty čili množstvím práce do nich vložené, v nich ztělesněné, zpředmětněné. Korelativní* množství zboží, která mohou být vyrobena v *téže pracovní době*, jsou *stejná*. Čili hodnota jednoho zboží se má k hodnotě druhého zboží, jako se má množství práce zpředmětněné v jednom z nich k množství práce zpředmětněné v druhém.

Tuším, že mnozí z vás se zeptají: je tedy vskutku tak veliký nebo vůbec nějaký rozdíl mezi určováním hodnoty zboží *mzdami* a mezi jejich určováním *relativním množstvím práce* nutným k jejich výrobě? Museli jste si však už ujasnit, že odměna za práci a množství práce jsou věci docela rozdílné. Dejme tomu např., že v jednom kvarteru pšenice a v jedné unci zlata jsou zpředmětněna *stejná kvanta práce*. Používám tohoto příkladu, protože jej uvedl *Benjamin Franklin* ve svém prvním pojednání, uveřejněném roku 1729[c] pod názvem „*A Modest Inquiry into the Nature and Necessity of a Paper Currency*“, kde jako jeden z prvních vystihl pravou povahu hodnoty. Předpokládejme tedy, že jeden kvarter pšenice a jedna unce zlata jsou *stejně hodnoty* čili *ekvivalenty*, protože jsou *krystalizací stejných množství průměrné práce*, tolika a tolika dní nebo tolika a tolika týdnů práce v nich zpředmětněné. Dotýkáme se snad tím, že určujeme relativní hodnoty zlata a pšenice, nějak *mezd* zemědělského dělníka a horníka? Ani v nejmenším. Otázku, *jak* byla zaplácena jejich denní nebo týdenní práce, nebo dokonce otázku, zda bylo vůbec použito námezdní práce, necháváme úplně *nevyjasněnu*. Bylo-li použito námezdní práce, mohly být mzdy velmi rozdílné. Dělník, jehož práce je zpředmětněna v kvarteru pšenice, mohl dostat pouze dva bušly, kdežto dělník zaměstnaný v dolech dostal možná půl unce zlata. Nebo když předpokládáme, že jejich mzdy jsou stejné, mohou se v nejrůznějších proporcích odchylovat od hodnot zboží, která vyrobili. Mzdy se mohou rovnat polovině, třetině, čtvrtině, pětině či nějakému jinému alikvotnímu dílu kvarteru obilí nebo unce zlata. Jejich *mzdy* nemohou být ovšem *větší* než hodnoty zboží, která vyrobili, nemohou je *převyšovat*, mohou však být v jakémkoli stupni *nižší*. Jejich *mzdy* budou *omezeny hodnotami výrobků*, ale *hodnoty jejich výrobků* nebudou omezeny *mzdami*. A hlavní je, že hodnoty, např. relativní hodnoty obilí a zlata, byly stanoveny bez jakéhokoli ohledu na hodnotu použité práce, tj. *na mzdu*. Určování hodnot zboží *relativním množstvím práce ztělesněným v nich* je tudíž něco naprosto odlišného od tautologické metody určování hodnot zboží hodnotou práce čili *mzdou*. Ale tento bod bude v průběhu našeho zkoumání ještě podrobněji vyložen.

Při vypočítávání směnné hodnoty kteréhokoli zboží musíme k množství práce, kterého bylo použito *naposledy*, připočítat ještě množství práce, které bylo *předtím* vloženo do surovin tohoto zboží, a práci, která byla vynaložena na pracovní prostředky, nástroje, stroje a budovy, které spolupůsobily při této práci. Například hodnota určitého množství bavlněné příze je krystalizací toho množství práce, které bylo přidáno bavlně během procesu předení, toho množství práce, které bylo předtím zpředmětněno v bavlně samé, toho množství práce, které je zpředmětněno v uhlí, oleji a jiných spotřebovaných pomocných látkách, toho množství práce, které je ztělesněno v parním stroji, ve vřetenech, v továrních budovách atd. Výrobní nástroje ve vlastním smyslu, jako nářadí, stroje, budovy, slouží po delší nebo kratší dobu vždy znovu a znovu při opakovaných výrobních procesech. Kdyby se spotřebovávaly najednou jako suroviny, byla by celá jejich hodnota najednou přenesena

na zboží, při jejichž výrobě se jich použilo. Ježto však např. vřeteno se opotřebovává jen postupně, vypočítává se průměr na základě průměrné doby, po kterou vydrží, a podle jeho pozvolného opotřebování za určité období, řekněme za jeden den. Takto vypočítáváme, kolik z hodnoty vřetene se přenáší na přízi upředenou za den, a tudíž kolik z celkového množství práce zpředmětněné např. v jedné libře příze připadá na práci zpředmětněnou předtím ve vřetenu. Pros náš účel není třeba, abychom se u této věci dále zdržovali.

Mohlo by se zdát, je-li hodnota zboží určena *množstvím práce vynaloženým na jeho výrobu*, že čím je kdo línější nebo neobratnější, tím hodnotnější je jeho zboží, neboť tím delší pracovní doby je třeba k zhotovení tohoto zboží. To by však byl velký omyl. Pamatujete si asi, že jsem použil výrazu „*společenská práce*“, a v této kvalifikaci „*společenská*“ je zahrnuto mnoho momentů. Řekněme-li, že hodnota zboží je určena *množstvím práce* do něho vloženým nebo v něm krystalizovaným, myslíme tím *množství práce nutné* k jeho výrobě za daného stavu společnosti, za určitých průměrných společenských podmínek výroby, při dané průměrné společenské intenzitě a zručnosti použité práce. Když začal v Anglii parní tkalcovský stav konkurovat s ručním stavem, bylo zapotřebí jen poloviny dřívější pracovní doby k tomu, aby dané množství příze bylo přeměněno v yard kartounu nebo sukna. Ovšem, chudák ruční tkadlec pracoval nyní 17 nebo 18 hodin denně místo dřívějších 9 nebo 10 hodin. Přesto výrobek 20 hodin jeho práce představoval nyní pouze 10 hodin společenské práce čili 10 hodin práce společensky nutné k tomu, aby určité množství příze bylo přeměněno v tkaninu. Výrobek jeho 20 hodin neměl proto nyní větší hodnotu než jeho dřívější výrobek 10 hodin.

Jestliže tedy množství společensky nutné práce zpředmětněné ve zbožích reguluje jejich směnné hodnoty, pak každý vzestup množství práce potřebné k výrobě nějakého zboží musí zvětšit jeho hodnotu, stejně tak jako ji každý pokles musí zmenšit.

Kdyby příslušná množství práce nutná k výrobě určitých zboží zůstávala stálá, byly by stálé i jejich relativní hodnoty. Ale tak tomu není. Množství práce nutné k výrobě zboží se ustavičně mění podle toho, jak se mění produktivní síla používané práce. Čím větší je produktivní síla práce, tím víc produktu se zhotoví za danou pracovní dobu; a čím menší je produktivní síla práce, tím méně se vyrobí za tutéž dobu. Kdyby bylo např. následkem vzrůstu počtu obyvatelstva nutné obdělávat i méně úrodné pozemky, bylo by možné totéž množství výrobků získat jen vynaložením většího množství práce a hodnota zemědělských výrobků by v důsledku toho stoupla. Na druhé straně, jestliže s moderními výrobními prostředky přemění jeden přadlák v přízi za jeden pracovní den tisíckrát větší množství bavlny, než jaké mohl za tutéž dobu dříve zpracovat s kolovratem, je zřejmé, že každá libra bavlny vstřebá tisíckrát méně přadlácké práce než dříve, a tudíž i hodnota přidaná předemím každé jednotlivé libře bavlny bude tisíckrát menší než dříve. Hodnota příze se úměrně zmenší.

Nehledě na rozdíly v přirozené energii a v získané pracovní zručnosti různých národů musí produktivní síla práce záviset hlavně:

1. na *přírodních* podmínkách práce, jako je úrodnost půdy, výnosnost dolů atd.;
2. na postupujícím zdokonalování společenských sil práce, které vyplývají z výroby ve velkém měřítku, z koncentrace kapitálu a kombinace práce, z dělby práce, ze strojů, ze zdokonalených metod, z používání chemických a jiných přírodních faktorů, ze zkrácení času a prostoru sdělovacími a dopravními prostředky a z každé vymoženosti, s jejíž pomocí nutí věda přírodní faktory sloužit práci a kterou se rozvíjí společenský čili kooperativní charakter práce. Čím větší je produktivní síla

práce, tím méně práce se vynakládá na dané množství výrobku a tím menší je tudíž hodnota tohoto výrobku. Čím menší je produktivní síla práce, tím více práce se vynaloží na totéž množství výrobku a tím větší je tudíž jeho hodnota. Proto můžeme stanovit jako všeobecný zákon:

Hodnoty zboží jsou přímo úměrné pracovním dobám vynaloženým na jejich výrobu a nepřímo úměrné produktivní síle vynaložené práce.

Dosud jsme mluvili jen o *hodnotě*; teď ještě několik slov o ceně, která je zvláštní formou, již na sebe bere hodnota.

Cena sama o sobě není nic jiného než peněžní výraz hodnoty. Např. hodnoty všech zboží v Anglii se vyjadřují v cenách ve zlatě, kdežto na kontinentě se vyjadřují hlavně v cenách ve stříbře. Hodnota zlata nebo stříbra, stejně jako hodnota všech jiných zboží, je regulována množstvím práce nutným k jejich získání. Směňujete určité množství výrobků své země, v nichž je krystalizováno určité množství vaší národní práce, za výrobky zemí produkujících zlato a stříbro, v nichž je krystalizováno určité množství jejich práce. Právě takto, fakticky výměnným obchodem, se učíme vyjadřovat hodnoty všech zboží, tj. příslušná množství práce vynaložená na jejich výrobu, ve zlatě a stříbře. Prozkoumáte-li bedlivěji tento *peněžní výraz hodnoty* nebo, což je totéž, *přeměnu hodnoty v cenu*, zjistíte, že tu jde o proces, kterým dodáváme *hodnotám* všech zboží *samostatnou a homogenní formu*, čili vyjadřujeme je jako množství *stejně* společenské práce. Cenu, pokud je jen peněžním výrazem hodnoty, nazýval Adam Smith „*natural price*“ ^[d] a francouzští fyziokraté „*prix nécessaire*“ ^[e].

Jaký je tedy vztah mezi *hodnotami* a *tržními cenami* čili mezi *přirozenými cenami* a *tržními cenami*? Všichni víte, že *tržní cena* všech zboží téhož druhu je *táž*, i když jsou výrobní podmínky u jednotlivých výrobců seberozdílnější. Tržní cenu vyjadřuje jen *průměrné množství společenské práce* nutné za průměrných výrobních podmínek k tomu, aby trh byl zásoben určitým množstvím určitého výrobku. Je vypočítána z celkového množství jednotlivých zboží určitého druhu.

Potud se *tržní cena* zboží shoduje s jeho *hodnotou*. Na druhé straně kolísání tržních cen, hned převyšujících hodnotu čili přirozenou cenu, hned klesajících pod ni, je závislé na kolísání nabídky a poptávky. K odchýlkám tržních cen od hodnot dochází ustavičně, ale, jak praví *Adam Smith*:

„Přirozená cena je tedy jaksi středem, k němuž ustavičně tíhnou ceny všech zboží. Různé nahodilosti je mohou někdy udržovat značně vysoko nad ni a někdy je stlačovat dokonce trochu pod ni. Ať jim však jakékoli překážky brání dosáhnout tohoto středu klidu a stálosti, ceny přece jen k němu stále tíhnou.“ ^[9]

Nemohu nyní tuto otázku rozebírat podrobněji. Stačí říci, že *jestliže* nabídka a poptávka jsou v rovnováze, budou tržní ceny zboží odpovídat jejich přirozeným cenám, tj. jejich hodnotám určeným příslušnými kvantitami práce nutnými k jejich výrobě. Ale nabídka a poptávka musí mít stálou tendenci se navzájem vyrovnávat, i když se to děje jen tím, že jeden výkyv se kompenzuje druhým, vzestup poklesem a naopak. Jestliže prozkoumáte nikoli jen denní výkyvy, ale pohyb tržních cen za delší období, jako to učinil např. pan Tooke ve své „*History of Prices*“, zjistíte, že kolísání tržních cen, jejich odchylky od hodnot, jejich pohyby nahoru a dolů se navzájem vyrovnávají a ruší, takže nepřihlížíme-li k vlivu monopolů a některým jiným modifikacím, kterými se nyní nemohu zabývat, prodávají se všechny druhy zboží v průměru za své příslušné *hodnoty* čili přirozené ceny. Průměrná období, během nichž se výkyvy tržních cen navzájem vyrovnávají, jsou u různých druhů zboží různá, protože u jednoho druhu zboží se nabídka přizpůsobuje poptávce snáze, u druhého hůře.

Jestliže se tedy vcelku, v rámci víceméně delších období, všechny druhy zboží prodávají za své příslušné hodnoty, bylo by ovšem nesmysl předpokládat, že zisk — nikoli v jednotlivých případech, nýbrž stálý a obvyklý zisk v různých průmyslových odvětvích — vyvěrá z přírážky k cenám zboží nebo z toho, že se tato zboží prodávají za ceny značně převyšující jejich *hodnotu*. Absurdnost takové představy jasně vynikne, pokusíme-li se ji zobecnit. To, co by někdo stále vydělával jako prodávající, musel by stále prodělávat jako kupující. Zde nepomůže dovolávat se toho, že jsou lidé, kteří jen kupují, aniž prodávají, nebo lidé, kteří jsou spotřebiteli, aniž jsou zároveň výrobci. To, co tito lidé zaplatí výrobcům, museli by od nich dostat předtím zadarmo. Jestliže někdo vezme nejprve vaše peníze a potom vám je vrátí tím, že za ně od vás koupí zboží, nikdy se neobohatíte tím, že prodáte téže osobě své zboží příliš drahο. Tím by se mohla zmenšit ztráta, nikdy by to však nepomohlo realizovat zisk.

Chcete-li tedy vysvětlit *obecnou povahu zisku*, musíte vycházet ze zásady, že zboží se v průměru *prodávají za svou skutečnou hodnotu* a že *zisk vyvěrá z prodeje zboží za jejich hodnotu*, tj. úměrně k množství práce v nich zpředmětněnému. Nedovedete-li vysvětlit zisk za tohoto předpokladu, nemůžete jej vysvětlit vůbec. Zdá se to paradoxní a jako by to odporovalo každodennímu pozorování. Ale právě tak paradoxní je, že se Země točí kolem Slunce a že se voda skládá ze dvou snadno zápalných plynů. Vědecká pravda je vždycky paradoxní z hlediska každodenní zkušenosti, která postihuje jen klamné zdání věcí.

7. [Pracovní síla]

Když jsme tedy, pokud to bylo při tak letmém způsobu možné, analyzovali povahu *hodnoty*, *hodnoty kteréhokoli zboží*, musíme nyní věnovat pozornost specifické *hodnotě práce*. I tu vás musím znovu překvapit zdánlivým paradoxem. Všichni jste přesvědčeni, že to, co denně prodáváte, je vaše práce; že tedy práce má cenu, a protože cena zboží je pouze peněžním výrazem jeho hodnoty, musí tedy existovat něco jako *hodnota práce*. Ale nic takového, čemu se v běžném slova smyslu říká *hodnota práce*, neexistuje. Viděli jsme, že množství nutné práce krystalizované ve zboží představuje jeho hodnotu. Použijeme-li nyní tohoto pojmu hodnoty, jak bychom mohli určit hodnotu, řekněme, desetihodinového pracovního dne? Kolik práce je obsaženo v tomto dni? Deset hodin práce. Kdybychom řekli, že hodnota desetihodinového pracovního dne se rovná desetihodinové práci čili množství práce, které je v něm obsaženo, byla by to tautologie, nejen to, byl by to nesmysl. Ovšem, jakmile objevíme pravý, ale skrytý smysl výrazu „*hodnota práce*“, budeme s to vysvětlit toto iracionální a zdánlivě nemožné použití pojmu hodnoty, tak jako jsme s to vysvětlit zdánlivé nebo jen jevící se pohyby nebeských těles, jakmile poznáme jejich skutečný pohyb.

To, co dělník prodává, není přímo jeho práce, nýbrž jeho *pracovní síla*, kterou dává dočasně k dispozici kapitalistovi. Je tomu tak do té míry, že dokonce — nevím, zda podle anglických zákonů, ale určitě podle některých zákonů na kontinentě — je stanovena *maximální doba*, na kterou smí dělník prodat svou pracovní sílu. Kdyby ji směl prodávat na neomezenou dobu, znamenalo by to okamžitě obnovení otroctví. Kdyby se takto dělník prodal např. na celý život, stal by se rázem doživotním otrokem svého zaměstnavatele.

Jeden z nejstarších ekonomů a nejoriginálnějších anglických filosofů *Thomas Hobbes* ve svém „*Leviathanu*“ instinktivně vystihl tento fakt, který přehlédli všichni jeho následovníci. Praví:

„*Hodnota čili cennost [value or worth] člověka, jako všech jiných věcí, je jeho cena, tolik, kolik se platí za používání jeho síly.*“

Vycházejíce z tohoto základu, budeme moci určit hodnotu práce stejně jako hodnotu všech ostatních zboží.

Avšak dříve než tak učiníme, mohli bychom se zeptat, jak dochází k tomuto podivnému jevu, že se na trhu setkáváme jednak se skupinou kupujících, kteří vlastní půdu, stroje, suroviny a životní prostředky, tj. až na neobdělanou půdu vesměs věci, které jsou *výrobky práce*, a jednak se skupinou prodávajících, kteří nemají na prodej nic než svou pracovní sílu, své pracující ruce a mozky? Že jedna skupina ustavičně kupuje, aby dosahovala zisku a obohacovala se, kdežto druhá ustavičně prodává, aby si vydělala na živobytí? Zkoumat tuto otázku by znamenalo zkoumat to, co ekonomové nazývají „*prvotní čili původní akumulace*“, co by se však mělo nazývat *původní expropriace*. Zjistili bychom, že tato takzvaná *původní akumulace* není nic jiného než řada historických procesů, které vedly k *rozkladu původní jednoty* mezi pracujícím člověkem a jeho pracovními prostředky. Ale takové zkoumání přesahuje rámec mého dnešního tématu. Jakmile se však toto odloučení mezi pracujícím člověkem a pracovními prostředky stalo skutkem, bude se tento stav udržovat a na stále vyšším stupni reprodukovat dotud, dokud nová revoluce, která od základu převrátí způsob výroby, toto odloučení zase nezruší a neobnoví původní jednotu v nové historické formě.

Co je tedy *hodnota pracovní síly*?

Jako hodnota každého jiného zboží je i hodnota pracovní síly určena množstvím práce nutným k její výrobě. Pracovní síla člověka existuje jen v jeho živé tělesnosti. Má-li člověk vyrůst a udržovat se naživu, musí spotřebovat určité množství životních prostředků. Ale podobně jako stroj i člověk se opotřebuje a musí být nahrazen jiným člověkem. Kromě onoho množství životních prostředků, jichž je třeba k udržení jeho samého, potřebuje dělník další množství životních prostředků, aby vychoval určitý počet dětí, které by ho nahradily na trhu práce a udržovaly rod dělníků. Kromě toho se musí vydat ještě další množství hodnot, aby dělník mohl rozvíjet svou pracovní sílu a získat určitou zručnost. Pro náš účel stačí vzít v úvahu jen průměrnou práci, při níž jsou náklady na výchovu a výcvik mizivě malé. Při této příležitosti však musím konstatovat, že právě tak jako jsou různé výrobní náklady na pracovní síly různé kvality, musí být různé i hodnoty pracovních sil zaměstnávaných v různých výrobních odvětvích. Volání po rovnosti mezd je proto založeno na omylu, je to nesplnitelné pošetilé přání. Je to výplod onoho falešného a povrchního radikalismu, který přijímá předpoklady, ale snaží se vyhnout závěrům. Na základě námezdního systému je hodnota pracovní síly určována stejně jako hodnota každého jiného zboží, a protože různé druhy pracovní síly mají různé hodnoty čili vyžadují ke své výrobě různá množství práce, *musí* mít na trhu práce různé ceny. Žádat za námezdního systému *stejně nebo dokonce spravedlivé odměňování* je totéž jako žádat za otrokářského zřízení svobodu. Co považujete za správné či spravedlivé, o to tu nejde. Jde tu o toto: Co je za daného systému výroby nutné a nevyhnutelné?

Po tom, co tu bylo vyloženo, je jasné, že *hodnota pracovní síly* je určena *hodnotou životních prostředků* nezbytných k tomu, aby se pracovní síla vytvořila, rozvíjela, udržovala a obnovovala.

8. [Výroba nadhodnoty]

Předpokládejme nyní, že k výrobě průměrného množství denních životních prostředků pro pracujícího je zapotřebí *6 hodin průměrné práce*. Předpokládejme dále, že těchto 6 hodin průměrné práce je ztělesněno v množství zlata rovnajícím se 3 šilinkům. Pak budou 3 šilinky *cenou* čili peněžním výrazem *denní hodnoty pracovní síly* onoho muže. Kdyby pracoval denně 6 hodin,

vyrobil by denně hodnotu postačující, aby si mohl kupovat průměrné množství svých denních životních prostředků čili aby se udržoval naživu jako dělník.

Ale náš muž je námezdní dělník. Musí proto prodávat svou pracovní sílu kapitalistovi. Prodává-li ji za 3 šilinky denně čili za 18 šilinků týdně, prodává ji za její hodnotu. Dejme tomu, že je to přadlák. Pracuje-li 6 hodin denně, přidává denně bavlně hodnotu 3 šilinků. Tato hodnota, kterou denně přidává, by byla přesným ekvivalentem jeho mzdy čili ceny jeho pracovní síly, kterou denně dostává. Ale v tomto případě by kapitalistovi neplynula žádná *nadhodnota* čili *nadvýrobek*. Zde se tedy dostáváme k hlavnímu problému.

Tím, že koupil pracovní sílu dělníka a zaplatil její hodnotu, získal kapitalista, stejně jako každý jiný kupec, právo koupené zboží spotřebovat čili zužít. Jako spotřebováváme stroj čili užíváme ho tím, že jej uvádíme do pohybu, spotřebováváme pracovní sílu člověka čili užíváme ji tím, že ho necháme pracovat. Tím, že zaplatil denní nebo týdenní hodnotu pracovní síly dělníka, získal kapitalista právo užívat této pracovní síly čili nechat ji pracovat po *celý den nebo týden*. Pracovní den nebo pracovní týden má ovšem určité hranice, ale těmi se budeme podrobněji zabývat až později.

Prozatím chci obrátit Vaši pozornost na jeden rozhodující bod.

Hodnota pracovní síly je určena množstvím práce nezbytným k jejímu udržování čili reprodukci, ale *užívání* této pracovní síly je omezeno jen aktivní energií a tělesnou silou dělníka. Denní nebo týdenní *hodnota* pracovní síly je něco naprosto jiného než denní nebo týdenní *vynakládání* této síly, stejně jako krmivo, které potřebuje kůň, je něco docela jiného než doba, po kterou může nést jezdcem. Množství práce, kterým je vymezena *hodnota* pracovní síly dělníka, naprosto netvoří hranici pro to množství práce, které je s to vykonat jeho pracovní síla. Vezměme například našeho přadláka. Viděli jsme, že má-li denně reprodukovat svou pracovní sílu, musí denně reprodukovat hodnotu 3 šilinky, a toho dosahuje tím, že denně pracuje 6 hodin. To mu však nebrání pracovat 10 nebo 12 nebo víc hodin denně. Kapitalista však tím, že zaplatil denní nebo týdenní *hodnotu* přadlákovy pracovní síly, získal právo užívat této pracovní síly po *celý den nebo týden*. Nechá tedy dělníka pracovat řekněme 12 hodin denně. *Kromě* 6 hodin, kterých je třeba k nahrazení jeho mzdy čili hodnoty jeho pracovní síly, musí přadlák pracovat ještě *dalších 6 hodin*, které budu nazývat hodinami *nadpráce*, a tato nadpráce se zpředmětní v *nadhodnotě* a v *nadvýrobku*. Jestliže např. náš přadlák svou šestihodinovou denní práci přidává bavlně hodnotu 3 šilinky, která je přesným ekvivalentem jeho mzdy, přidává za 12 hodin bavlně hodnotu 6 šilinků a vyrobí *tomu odpovídající větší množství práce*. Protože prodal svou pracovní sílu kapitalistovi, patří celá hodnota, kterou vytvořil, čili celý jeho výrobek kapitalistovi, dočasnému vlastníkovi jeho pracovní síly. Tím, že zálohoval 3 šilinky, realizuje tedy kapitalista hodnotu 6 šilinků, protože za zálohovanou hodnotu, v níž je krystalizováno 6 hodin práce, dostává zpět hodnotu, v níž je krystalizováno 12 hodin práce. Denním opakováním téhož procesu zálohuje kapitalista denně 3 šilinky a shrabuje denně 6 šilinků, z nichž polovina jde znovu na zplacení mezd a druhá polovina tvoří *nadhodnotu*, za kterou kapitalista neplatí žádný ekvivalent. A právě *tento způsob směny mezi kapitálem a prací* je základem kapitalistické výroby čili námezdního systému a jeho nezbytným výsledkem je ustavičná reprodukce dělníka jako dělníka a kapitalisty jako kapitalisty.

Míra nadhodnoty bude, zůstanou-li všechny ostatní okolnosti stejné, záviset na proporci mezi částí pracovního dne nutnou k reprodukci hodnoty pracovní síly a mezi *nadbytečnou pracovní dobou* čili *nadprací* vykonávanou pro kapitalistu. Bude tedy záviset na *poměru*, v němž je *pracovní den*

prodloužen přes dobu, za kterou dělník svou práci reprodukuje pouze hodnotu své pracovní síly čili za kterou hradí svou mzdu.

9. [Hodnota práce]

Nyní se musíme vrátit k výrazu „*hodnota čili cena práce*“.

Viděli jsme, že to ve skutečnosti není nic jiného než hodnota pracovní síly měřená hodnotami zboží nutných k jejímu udržování. Protože však dělník dostává svou mzdu teprve *po* vykonání práce a protože mimoto ví, že ve skutečnosti dává kapitalistovi svou práci, jeví se mu hodnota čili cena jeho pracovní síly nezbytně jako *cena čili hodnota jeho práce samé*. Je-li cena jeho pracovní síly 3 šilinky, v nichž je zpředmětněno 6 hodin práce, a pracuje-li 12 hodin, pokládá nutně tyto 3 šilinky za hodnotu čili cenu 12 hodin práce, ačkoli se těchto 12 hodin práce zpředmětnuje v hodnotě 6 šilinků. Z toho vyplývají dva závěry.

Za prvé. Hodnota čili cena pracovní síly bere na sebe podobu ceny čili hodnoty práce samé, ačkoli, přesně řečeno, hodnota a cena práce jsou nesmyslné termíny.

Za druhé. Ačkoli je placena jen část denní práce dělníkovy, kdežto druhá část zůstává nezaplacena a právě tato nezaplacená práce čili nadpráce tvoří fond, z něhož se tvoří nadhodnota čili zisk, vypadá to, jako by celá práce byla prací placenou.

Toto klamné zdání odlišuje *námezdní práci* od jiných *historických* forem práce. Na základě námezdního systému se jeví i *nezaplacená práce jako placená*. Naproti tomu u *otroka* se jeví i zaplacená část jeho práce jako nezaplacená. Ovšem, aby mohl pracovat, musí otrok žít a část jeho pracovního dne jde na nahrazení hodnoty nutné k jeho vlastní obživě. Protože však se svým pánem neuzavírá žádný obchod a protože mezi oběma stranami nedochází k aktu koupě a prodeje, zdá se, že všechnu svou práci dává zadarmo.

Vezměme na druhé straně nevolného rolníka, který, abych tak řekl, existoval do včerejška v celé východní Evropě. Tento rolník pracoval např. 3 dny pro sebe na svém vlastním poli nebo na poli mu přiděleném a další 3 dny konal nucenou a neplacenou práci na panském statku. Zde tedy byly placená a neplacená část dne zřetelně odděleny, odděleny v času i prostoru; a naši liberálové překypovali morálním rozhořčením při představě, přičítají se zdravému rozumu, že se člověk nechává pracovat zadarmo.

A zatím to je fakticky totéž, pracuje-li někdo 3 dny v týdnu pro sebe na vlastním poli a 3 dny bezplatně na panském statku, anebo pracuje-li v továrně nebo dílně 6 hodin denně pro sebe a 6 hodin na svého zaměstnavatele, i když v tomto případě placená a neplacená část jeho práce nerozlučně splývají a povaha celé transakce je úplně zastřena tím, že *je tu navíc smlouva* a koncem týdne *výplata*. V jednom případě se neplacená práce jeví jako dobrovolná, v druhém jako nucená. V tom je celý rozdíl.

Budu-li tedy používat výrazu „*hodnota práce*“, budu ho používat jen jako běžného lidového termínu pro „*hodnotu pracovní síly*“.

10. Zisku se dosahuje při prodeji zboží za jeho hodnotu

Předpokládejme, že hodina průměrné práce je zpředmětněna v hodnotě rovnající se 6 pencím, čili že 12 průměrných hodin práce je zpředmětněno v 6 šilincích. Předpokládejme dále, že hodnota práce se rovná 3 šilinkům čili výrobku šestihodinové práce. Kdyby byly v surovinách, strojích atd.,

zžitých na zboží, zpředmětněny 24 hodiny průměrné práce, rovnala by se jejich hodnota 12 šilinkům. Kdyby mimoto dělník zaměstnaný kapitalistou přidal k těmto výrobním prostředkům 12 hodin práce, bylo by těchto 12 hodin zpředmětněno v další hodnotě 6 šilinků. *Celková hodnota výroby* by tedy činila 36 hodin zpředmětněné práce a rovnala by se 18 šilinkům. Protože však hodnota práce čili mzda zaplacená dělníkovi by činila pouze 3 šilinky, nezaplatil by kapitalista za 6 hodin nadpráce vykonané dělníkem a zpředmětněné v hodnotě zboží žádný ekvivalent. Kdyby toto zboží prodal za jeho hodnotu 18 šilinků, realizoval by tedy kapitalista hodnotu 3 šilinků, za kterou nezaplatil žádný ekvivalent. Tyto 3 šilinky by tvořily nadhodnotu čili zisk, který kapitalista shrabuje. Kapitalista by tudíž realizoval zisk 3 šilinky nikoli proto, že prodává své zboží za cenu *převyšující* jeho hodnotu, nýbrž proto, že je prodává *za jeho skutečnou hodnotu*.

Hodnota zboží je určena *celkovým množstvím práce* v něm obsaženým. Část tohoto množství práce je však zpředmětněna v hodnotě, za kterou byl zaplacen ekvivalent ve formě mzdy; druhá část je však zpředmětněna v hodnotě, za kterou nebyl zaplacen žádný ekvivalent. Část práce obsažené ve zboží je *placená* práce; část je *neplacená* práce. Prodává-li tedy kapitalista zboží *za jeho hodnotu*, tj. jako krystalizaci *celkového množství práce* na ně vynaloženého, musí je nutně prodávat se ziskem. Kapitalista prodává nejen to, co ho stálo určitý ekvivalent, ale prodává i to, co ho nestálo nic, ačkoli to stálo práci jeho dělníka. To, co stojí zboží kapitalistu, a to, co stojí skutečně, jsou dvě různé věci. Proto opakují, že normálních a průměrných zisků se dosahuje nikoli prodejem zboží *nad jejich* skutečné hodnoty, nýbrž *za jejich skutečné hodnoty*.

11. Různé části, na které se štěpí nadhodnota

Nadhodnotu čili tu část celkové hodnoty zboží, ve které je zpředmětněna *nadpráce* čili *nezaplacená práce* dělníkova, nazývám *zisk*. Celý tento zisk neshrabuje kapitalistický podnikatel. Pozemkový monopol umožňuje vlastníkovu půdy zmocňovat se části této *nadhodnoty* pod názvem *pozemkové renty*, přičemž nesejde na tom, zda se půdy používá pro zemědělství, stavby, železnice nebo k nějakému jinému produktivnímu účelu. Na druhé straně právě ten fakt, že ovládání *pracovních prostředků* umožňuje kapitalistickému podnikateli vyrábět *nadhodnotu* nebo, což je totéž, *přivlastňovat si určité množství nezaplacené práce*, umožňuje vlastníkovu pracovních prostředků, které zcela nebo jen zčásti půjčuje kapitalistickému podnikateli — zkrátka umožňuje *kapitalistovi půjčujícímu peníze*, aby si pod titulem *úroků* činil nárok na jinou část této nadhodnoty, takže kapitalistickému podnikateli *jako takovému* zbývá jen to, co se nazývá *průmyslový* nebo *obchodní zisk*.

Otázka, jakými zákony se řídí toto dělení celkové sumy nadhodnoty mezi tyto tři kategorie lidí, se nijak netýká našeho tématu, Z toho, co jsme dosud vyložili, vyplývá:

Pozemková renta, úrok a průmyslový zisk jsou jen *různé názvy pro různé části nadhodnoty zboží* čili *nezaplacené práce* v něm obsažené a všechny *pocházejí stejně z tohoto zdroje a jedině z tohoto zdroje*. Neplynou z *půdy* jako takové nebo z *kapitálu* jako takového, nýbrž půda a kapitál umožňují svým vlastníkům, aby dostávali příslušné podíly z nadhodnoty, kterou vysává kapitalistický podnikatel z dělníka. Pro dělníka samého je věcí podřadného významu, zda onu nadhodnotu, výsledek jeho nadpráce čili nezaplacené práce, shrabuje pro sebe celou kapitalistický podnikatel, anebo je-li tento kapitalista nucen vyplácet části z ní pod názvem *pozemkové renty* a *úroků* jiným osobám. Předpokládáme-li, že kapitalistický podnikatel používá pouze svého vlastního kapitálu a je sám pozemkovým vlastníkem, putuje celá nadhodnota do jeho kapsy.

Tuto nadhodnotu vysává z dělníka bezprostředně kapitalistický podnikatel, i když si z ní třeba ponechává jen část. Na tomto vzájemném poměru mezi kapitalistickým podnikatelem a námezdním dělníkem je tedy založen celý námezdní a celý nynější výrobní systém. Proto někteří občané, kteří se zúčastnili naší debaty, neměli pravdu, když se snažili tuto situaci zkrášlovat a ukazovat tento základní vztah mezi kapitalistickým podnikatelem a dělníkem jako podružnou otázku, třebaže ovšem měli pravdu, když tvrdili, že zvýšení cen by za daných okolností postihlo ve velmi nestejně míře kapitalistického podnikatele, pozemkového vlastníka, peněžního kapitalistu, a chcete-li, výběřčího daní.

Z toho, co jsem tu uvedl, vyplývá ještě další závěr.

Ta část hodnoty zboží, která představuje pouze hodnotu surovin, strojů, zkrátka hodnotu spotřebovaných výrobních prostředků, netvoří vůbec *žádný příjem*, nýbrž nahrazuje *pouze kapitál*. Ale i když necháme tuto otázku stranou, je nesprávné tvrdit, že druhá část hodnoty zboží, *která tvoří příjem* čili může být vydána ve formě mzdy, zisku, pozemkové renty, úroku, *se skládá z* hodnoty mezd, hodnoty pozemkové renty, hodnoty zisku atd. Vyloučíme nejprve mzdu a pojednáme jen o průmyslovém zisku, úroku a pozemkové rentě. Právě jsme viděli, že *nadhodnota* obsažená ve zboží, čili ta část jeho hodnoty, v níž je zpředmětněna *nezaplacená práce*, *se rozpadá* na různé části, které mají tři různé názvy. Bylo by však přímo opakem pravdy, kdyby se řeklo, že se jeho hodnota *skládá ze samostatných hodnot těchto tří součástí* nebo že se vytváří jejich sečtením.

Je-li jedna hodina práce zpředmětněna v hodnotě 6 pencí, trvá-li pracovní den dělníka 12 hodin a představuje-li polovina této doby nezaplacenou práci, přidá tato nadpráce ke zboží nadhodnotu 3 šilinky, tj. hodnotu, za kterou nebyl zaplacen žádný ekvivalent. Tato nadhodnota 3 šilinky tvoří *celý fond*, o němž se může kapitalistický podnikatel — ať už v jakémkoli poměru — dělit s vlastníkem půdy a půjčovatelem peněz. Tato hodnota 3 šilinky tvoří hranici hodnoty, kterou si mohou mezi sebou rozdělit. Ale není tomu tak, že by kapitalistický podnikatel přirážel k hodnotě zboží libovolnou hodnotu jako svůj zisk, k níž by se pak přidávala další hodnota pro pozemkového vlastníka atd., takže součet těchto libovolně stanovených hodnot by pak tvořil celkovou hodnotu. Vidíte tedy, jak falešná je běžná představa, která směšuje *štěpení dané hodnoty* na tři části s *tvořením* této hodnoty sečtením tří *samostatných hodnot*, a tak přeměňuje celkovou hodnotu, z které pochází pozemková renta, zisk a úrok, v libovolnou veličinu.

Jestliže se celkový zisk realizovaný kapitalistou rovná 100 liber št., pak tuto částku, vzatou jako *absolutní* veličinu, nazýváme *masa zisku*. Jestliže však vypočítáváme poměr těchto 100 liber št. k zálohovanému kapitálu, pak nazýváme tuto *relativní* veličinu *míra zisku*. Je zřejmé, že tato míra zisku může být vyjádřena dvojím způsobem.

Dejme tomu, že kapitál *zálohovaný na mzdy* činí 100 liber št. Rovná-li se vytvořená nadhodnota také 100 liber št. — a to by svědčilo o tom, že polovinu pracovního dne dělníka tvoří nezaplacená práce — a měříme-li tento zisk hodnotou kapitálu zálohovaného na mzdy, řekneme, že *míra zisku* se rovná 100 %, protože zálohovaná hodnota se rovná 100 a realizovaná hodnota 200.

Vezmeme-li na druhé straně v úvahu nejen *kapitál zálohovaný na mzdy*, nýbrž *celý zálohovaný kapitál*, např. 500 liber št., z nichž 400 liber št. představuje hodnotu surovin, strojů atd., řekneme, že *míra zisku* se rovná pouze 20 % ' protože zisk 100 se rovná jen pětině *celého* zálohovaného kapitálu.

První způsob vyjádření míry zisku je jediný způsob, který ukazuje skutečný poměr mezi placenou a neplacenou prací, skutečný stupeň *exploatace práce* (dovolte mi použít tohoto francouzského slova). Obvykle se používá druhého způsobu vyjádření a ten se pro jisté účely opravdu hodí.

Rozhodně se velmi dobře hodí k zastírání toho, v jaké míře vysává kapitalista z dělníka neplacenou práci.

V poznámkách, které chci ještě učinit, budu užívat slova *zisk* k označení celého množství nadhodnoty vysávané kapitalistou bez ohledu na to, jak se tato nadhodnota dělí mezi různé osoby, a použiji-li výrazu *míra zisku*, budu vždycky měřit *zisk* v jeho poměru k hodnotě kapitálu zálohovaného na mzdy.

12. Všeobecný vztah mezi zisky, mzdami a cenami

Odečteme-li od hodnoty zboží hodnotu, která nahrazuje hodnotu surovin a jiných výrobních prostředků na ně vynaložených, tj. odečteme-li hodnotu představující *minulou* práci obsaženou ve zboží, pak zbytek jeho hodnoty tvoří množství práce přidané dělníkem, který na něm *naposledy* pracoval. Jestliže tento dělník pracuje 12 hodin denně a jestliže 12 hodin průměrné práce se krystalizuje v množství zlata rovnajícím se 6 šilinkům, je tato přidaná hodnota 6 šilinků *jediná* hodnota, kterou vytvořila jeho práce. Tato daná hodnota, určená trváním jeho pracovní doby, je jediný fond, z něhož mohou jak dělník, tak kapitalista čerpat každý svůj podíl či dividendu, je to *jediná* hodnota, kterou lze rozdělit na mzdu a *zisk*. Je zřejmé, že tato hodnota sama se nijak nemění tím, že se mezi tyto dvě strany dělí v různém poměru. A nemění se nijak ani tehdy, vezmete-li např. místo jednoho dělníka všechno pracující obyvatelstvo nebo místo jednoho pracovního dne třeba 12 miliónů pracovních dnů.

Protože si kapitalista a dělník mohou mezi sebe rozdělit jen tuto omezenou hodnotu, tj. hodnotu, jejíž velikost se měří veškerou prací dělníka, proto čím víc dostává jeden, tím méně dostává druhý a naopak. Je-li dáno určité množství, bude vždycky jedna jeho část vzrůstat tou měrou, jak se bude druhá část zmenšovat. Mění-li se mzdy, budou se měnit nepřímě úměrně *zisky*. Klesají-li mzdy, stoupají *zisky*; a stoupají-li mzdy, klesají *zisky*. Dostává-li dělník podle našeho dřívějšího předpokladu 3 šilinky rovnající se polovině hodnoty, kterou vytvořil, čili jinými slovy, skládá-li se celý jeho pracovní den napůl z placené a napůl z neplacené práce, bude *míra zisku* 100 % proto že kapitalista dostává také 3 šilinky. Dostává-li dělník pouze 2 šilinky, čili pracuje-li na sebe jen jednu třetinu celého dne, dostane kapitalista 4 šilinky a *míra zisku* bude 200 %. Dostává-li dělník 4 šilinky, dostane kapitalista jen 2 šilinky a *míra zisku* klesne na 50 %, ale žádná z těchto změn nebude mít vliv na hodnotu zboží. Všeobecné zvýšení mezd by tedy způsobilo pokles všeobecné míry *zisku*, ale nemělo by vliv na hodnoty.

Ačkoli hodnoty zboží, které musí konec konců regulovat tržní ceny těchto zboží, jsou určovány výhradně celkovým množstvím práce v nich zpředmětněné a ne tím, jak se toto množství dělí na placenou a neplacenou práci, nikterak z toho nevyplývá, že hodnoty jednotlivých zboží nebo skupin zboží, vyráběných např. za 12 hodin, zůstávají stálé. *Počet* čili masa zboží vyrobená za danou pracovní dobu nebo daným množstvím práce závisí na *produktivní síle* použité práce, a ne na její *délce* či trvání. Při určitém stupni produktivní síly přadlákové práce lze např. za dvanáctihodinový pracovní den vyrobit 12 liber příze, při nižším stupni jen 2 libry. Je-li tedy dvanáctihodinová průměrná práce zpředmětněna v hodnotě 6 šilinků, pak v prvním případě bude stát 12 liber příze 6 šilinků a v druhém případě budou 2 libry příze stát rovněž 6 šilinků. Jedna libra příze bude tedy stát v prvním případě 6 pencí a v druhém případě 3 šilinky. Tento rozdíl v ceně by byl důsledkem rozdílu v produktivních silách použité práce. Při větší produktivní síle by byla jedna hodina práce zpředmětněna v jedné libře příze, kdežto při nižší produktivní síle by bylo v jedné libře příze zpředmětněno 6 hodin práce. Cena jedné libry příze by byla v prvním případě pouze 6 pencí, ačkoli

mzda by byla relativně vysoká a míra zisku nízká; v druhém případě by byla 3 šilinky, ačkoli mzda by byla nízká a míra zisku vysoká. Bylo by tomu tak proto, že cena libry příze je regulována *celkovým množstvím práce do ní vložené*, a nikoli *poměrem, v němž se toto celkové množství štěpí na placenou a neplacenou práci*. Fakt, který jsem předtím uvedl — že totiž vysoce placená práce může vyrábět levné zboží a nízko placená práce drahé — se už potom nezdá paradoxní. Tato skutečnost je jen výrazem všeobecného zákona, že hodnota zboží je regulována množstvím práce v něm ztělesněným a že toto množství práce v něm ztělesněné plně závisí na produktivní síle použité práce, a proto se mění s každou změnou produktivity práce.

13. Nejdůležitější případy pokusů o zvýšení mezd nebo odporu proti jejich snížení

Nyní probereme pozorně nejdůležitější případy pokusů o zvýšení mezd nebo odporu proti jejich snížení.

1. Viděli jsme, že *hodnota pracovní síly* čili, přístupněji vyjádřeno, hodnota práce je určena hodnotou životních prostředků, čili množstvím práce potřebným k jejich výrobě. Kdyby tedy v určité zemi hodnota životních prostředků, které dělník průměrně denně spotřebuje, představovala 6 hodin práce a byla vyjádřena ve 3 šilincích, musel by dělník pracovat 6 hodin denně, aby vyrobil ekvivalent své denní obživy. Kdyby celý pracovní den trval 12 hodin, pak by kapitalista, který zaplatí dělníkovi 3 šilinky, zaplatil hodnotu jeho práce. Polovinu pracovního dne tvoří neplacená práce a míra zisku je 100 %. Předpokládejme však nyní, že následkem poklesu produktivity je třeba více práce, aby se vyrobilo, řekněme, totéž množství zemědělských výrobků, takže cena průměrného množství životních prostředků denně dělníky spotřebovaných by stoupla ze 3 šilinků na 4. V tomto případě by se *hodnota práce* zvětšila o třetinu čili o $33\frac{1}{3}$ %. Aby byl vyroben ekvivalent denní obživy dělníka, odpovídající jeho dřívější životní úrovni, bylo by zapotřebí osmi hodin pracovního dne. Nadpráce by tedy klesla ze 6 hodin na 4 a míra zisku ze 100 % na 50 %. Dělník domáhající se zvýšení mezd domáhal by se tím pouze toho, aby dostal zaplacenou *zvýšenou hodnotu své práce*, podobně jako se každý jiný prodáváč zboží, když náklady na jeho zboží vzrostly, snaží, aby dostal zaplacenou zvýšenou hodnotu svého zboží. Kdyby mzdy nestoupily nebo nestoupily natolik, aby uhradily zvýšenou hodnotu nutných životních prostředků, klesla by *cena práce pod hodnotu práce* a životní úroveň dělníka by se zhoršila.

Mohla by však nastat změna i v opačném směru. Následkem zvýšené produktivity práce by mohlo totéž průměrné denní množství životních prostředků klesnout ze 3 šilinků na 2, čili k reprodukci ekvivalentu hodnoty denních životních prostředků by bylo třeba místo šesti hodin pracovního dne jen čtyř. Dělník by byl nyní s to koupit za 2 šilinky tolik životních prostředků jako dříve za 3 šilinky. *Hodnota práce* by fakticky klesla, ale dělník by měl při této zmenšené hodnotě práce k dispozici stejné množství životních prostředků jako dříve. Zisk by pak stoupl ze 3 šilinků na 4 a míra zisku ze 100 % na 200 %. Ačkoli absolutní životní úroveň dělníka by se nezměnila, přece by se snížila jeho *relativní mzda* a tím i jeho *relativní společenské postavení* ve srovnání s postavením kapitalisty. Kdyby se dělník bránil proti tomuto snížení relativní mzdy, byl by to jen pokus zajistit si určitý podíl na zvýšené produktivní síle své vlastní práce a udržet si své dřívější relativní postavení na společenském žebříčku. Tak po zrušení obilních zákonů snížili angličtí továrníci všeobecně mzdy o 10 %, a tím zřejmě porušili svůj nejslavnostnější slib, daný v době agitace proti obilním zákonům. Odpor dělnictva byl zpočátku přemožen, ale později, díky okolnostem, které teď nemohu podrobně rozebírat, bylo těchto ztracených deset procent znovu získáno.

2. *Hodnota* nezbytných životních prostředků, a tudíž *hodnota práce* může zůstat nezměněna, mohla by však nastat změna v jejich *peněžních cenách* následkem předchozí *změny v hodnotě peněz*.

Objevením bohatších dolů a z podobných příčin se může např. stát, že výroba dvou uncí zlata bude vyžadovat jen tolik práce, kolik dříve jedna unce. *Hodnota* zlata by se tím zmenšila o polovinu čili o 50 %. Protože *hodnoty* všech ostatních zboží by se nyní vyjadřovaly v dvojnásobku svých dřívějších *peněžních cen*, stalo by se totéž i s *hodnotou práce*. 12 hodin práce, které byly dříve vyjádřeny v 6 šilincích, by se nyní vyjadřovaly ve 12 šilincích. Kdyby dělníkova mzda zůstala jako dříve 3 šilinky a nestoupla na 6 šilinků, rovnala by se *peněžní cena jeho práce* pouze *poloviční hodnotě jeho práce* a jeho životní úroveň by se strašně zhoršila. K tomu by došlo ve větší nebo menší míře i tehdy, kdyby jeho mzda stoupla, ale ne ve stejném poměru, jak klesla hodnota zlata. V tomto případě by se nic nezměnilo, ani produktivní síly práce, ani nabídka a poptávka, ani hodnoty. Nezměnilo by se vůbec nic kromě peněžních *názvů* těchto hodnot. Tvrdit, že se dělník v tomto případě nemá domáhat úměrného zvýšení mezd, je totéž jako tvrdit, že má být spokojen, platí-li se mu názvy místo věcmi. Celé dosavadní dějiny dokazují, že kdykoli dojde k takovému znehodnocení peněz, kapitalisté nemeškají využít této příležitosti, aby dělníky ošídili. Jistá velmi početná škola politických ekonomů tvrdí, že objevením nových zlatých polí, zdokonalením těžby ve stříbrných dolech a zlevněním těžby rtuti znovu klesla hodnota drahých kovů. To by mohlo vysvětlit, proč se na kontinentě všeobecně a současně dějí pokusy dosáhnout zvýšení mezd.

3. Dosud jsme předpokládali, že *pracovní den* má určité hranice. Ale pracovní den jako takový nemá stálé hranice. Kapitál má neustálou tendenci prodlužovat pracovní den až k jeho nejzazší, fyzicky vůbec možné hranici, neboť touž měrou vzrůstá nadpráce a tudíž i zisk, který z toho vyplývá. Čím víc se kapitálu daří prodlužovat pracovní den, tím větší množství cizí práce si přivlastňuje. V 17. století, ba i v prvních dvou třetinách 18. století byl normálním pracovním dnem v celé Anglii desetihodinový pracovní den. Za protijakobínské války [\[10\]](#), která byla ve skutečnosti válkou britských baronů proti britským pracujícím masám, slavil kapitál orgie a prodlužoval pracovní den z 10 hodin na 12, 14, 18 hodin. *Malthus*, kterého jistě nebudete podezřívát z plačtivé sentimentality, prohlásil v brožůře vydané kolem roku 1815 [\[11\]](#), že půjde-li to tak dál, bude život národa podryt v samých kořenech. Několik let před všeobecným zavedením nově vynalezených strojů, kolem roku 1765, vyšla v Anglii brožura „An Essay on Trade“ [\[12\]](#). Anonymní autor, zapřísáhlý nepřítel dělnické třídy, tu deklamuje o nutnosti rozšířit hranice pracovního dne. Kromě jiných prostředků k tomuto účelu navrhuje *pracovní domy*, které měly být podle jeho slov „*domy hrůzy*“. A jak dlouhý pracovní den žádá pro tyto „*domy hrůzy*“? *Dvanáct hodin*, tutéž dobu, jakou roku 1832 prohlásili kapitalisté, političtí ekonomové a ministři nejen za fakticky existující, nýbrž i za nutnou pracovní dobu pro dítě do 12 let. [\[13\]](#)

Prodejem své pracovní síly — a za dnešního systému ji musí prodávat — přenechává dělník kapitalistovi spotřebu této síly, ovšem v určitých rozumných mezích. Prodává svou pracovní sílu, aby ji zachoval — nehledě na její přirozené opotřebování — a ne proto, aby ji zničil. Když dělník prodává svou pracovní sílu za její denní nebo týdenní hodnotu, je samozřejmé, že tato pracovní síla nesmí být za jeden den nebo týden vystavena dvoudennímu nebo dvoutýdenímu opotřebování. Představme si stroj v hodnotě 1000 liber šterlinků. Bude-li spotřebován za deset let, přidá k hodnotě zboží, která pomáhá vyrábět, 100 liber šterlinků ročně. Kdyby byl spotřebován za pět let, přidal by ročně 200 liber šterlinků, čili hodnota jeho ročního opotřebování je nepřímo úměrná době, za kterou je spotřebován. Ale právě v tom se dělník liší od stroje. Stroje se neopotřebují přesně v témž

poměru, v jakém se jich používá. Člověk naproti tomu schází mnohem rychleji, než by se dalo předpokládat na základě pouhého číselného součtu vykonané práce.

Když dělníci usilují o zkrácení pracovního dne na jeho dřívější rozumnou míru, nebo — kde si nemohou vynutit stanovení normálního pracovního dne zákonem — když se snaží brzdit nadměrnou práci zvyšováním mezd, a to zvyšováním nejen úměrným, nýbrž i víc než úměrným vyžadované nadpráci, plní tím jen svou povinnost vůči sobě i svému rodu. Odkazují tím jen tyranské uzurpátorství kapitálu do určitých mezí. Čas je prostor pro rozvoj člověka. Člověk, který nemá žádný volný čas, jehož celý život kromě čistě fyzických přestávek na spánek, jídlo atd. je pohlcován jeho prací pro kapitalistu, takový člověk je méně než tažné zvíře. Je to pouhý stroj na výrobu cizího bohatství, fyzicky zlomený a duševně zhrublý. A přece celé dějiny moderního průmyslu ukazují, že kapitál, nebude-li mu nasazena uzda, bude bezohledně a nelítostně usilovat o to, aby uvrhl celou dělnickou třídu do tohoto stavu krajní degradace.

Při prodloužení pracovního dne může kapitalista platit vyšší mzdy, a přesto může snížit *hodnotu práce*, jestliže zvýšení mezd neodpovídá většímu množství vyřazené práce a tím způsobenému rychlejšímu ničení pracovní síly. To se může dít i jiným způsobem. Vaši buržoazní statistické vám např. řeknou, že průměrná mzda rodin továrních dělníků v Lancashiru stoupla. Zapomínají, že se teď pod Džagannáthova kola ^[14] kapitálu vrhá nejen muž, hlava rodiny, ale i jeho žena a třeba i tři nebo čtyři děti, a že vzrůst celkové mzdy neodpovídá celkové nadpráci vyřazené z této rodiny.

Dokonce i tehdy, jsou-li stanoveny hranice pracovního dne, jak tomu je nyní ve všech průmyslových odvětvích podléhajících továrním zákonům, může se ukázat nutným zvýšení mezd, třeba jen proto, aby se *hodnota práce* udržela na dřívější úrovni. Zvýšením *intenzity* práce lze člověka přimět, aby vydával za jednu hodinu tolik životní síly, kolik dříve vydával za dvě hodiny. K tomu už v jisté míře došlo v odvětvích podléhajících továrním zákonům tím, že se zrychlil chod strojů a zvýšil počet pracovních strojů, které teď má obsluhovat jeden dělník. Jestliže se nějak přiměřeně se zvyšováním intenzity práce čili množstvím práce vydávané v jedné hodině zkracuje délka pracovního dne, dělník je stále ještě ve výhodě. Jestliže se tato hranice překročí, ztrácí dělník v jedné formě to, co získal v druhé, a pak ho může 10 hodin práce stejně ničit jako dříve 12 hodin. Jestliže se tedy dělník brání proti této tendenci kapitálu tím, že bojuje za takové zvýšení mezd, které by odpovídalo zvýšení intenzity práce, brání se tím jen proti znehodnocování své práce a úpadku svého rodu.

4. Všichni víte, že z příčin, které tu nemusím vysvětlovat, se kapitalistická výroba pohybuje v určitých periodických cyklech. Prochází stavem klidu, rostoucího oživení, prosperity, nadvýroby, krize a stagnace. Tržní ceny zboží a tržní míry zisku se řídí těmito fázemi, jednou klesají pod svůj průměr, podruhé nad něj stoupají. Pozorujete-li celý cyklus, zjistíte, že jedna odchylka tržní ceny je vyvážena druhou a že tržní ceny jednotlivých zboží, vezmeme-li v průměru celý cyklus, jsou regulovány jejich hodnotami. Dobrá! Ve fázi poklesu tržních cen a ve fázích krize a stagnace si dělník může být jist, že nebude-li ze zaměstnání vůbec vyhozen, sníží mu alespoň mzdu. Nechce-li přijít zkrátka, musí se i při takovémto poklesu tržních cen dohadovat s kapitalistou o to, do jaké míry se stalo snížení mezd nezbytným. Kdyby nebojoval za zvýšení mezd už ve fázi prosperity, kdy se shrabují mimořádné zisky, nedostal by v průměru za celý průmyslový cyklus ani svou průměrnou mzdu čili hodnotu své práce. Bylo by vrcholem pošetilosti žádat, aby se dělník, jehož mzda je nevyhnutelně poškozována nepříznivými fázemi cyklu, zříkal možnosti odškodnit se v příznivých fázích cyklu. Všeobecně vzato, *hodnoty* všech zboží se realizují jen vyrovnáváním tržních cen, které se neustále mění následkem ustavičného kolísání poptávky a nabídky. Při nynějším systému je práce

pouze zboží jako všechna ostatní. Musí proto prodělávat tytéž výkyvy, aby se dosáhlo průměrné ceny odpovídající její hodnotě. Bylo by nesmyslné na jedné straně posuzovat práci jako zboží a na druhé straně ji stavět mimo zákony, kterými jsou regulovány ceny zboží. Otroek dostává stále a pevně stanovené množství prostředků ke své obživě; námezdní dělník je nedostává. Musí se pokusit zajistit si v jednom případě zvýšení mezd už jen proto, aby se odškodnil za jejich snížení v druhém případě. Kdyby se rezignovaně podrobil vůli a diktátu kapitalisty jako trvalému ekonomickému zákonu, musel by snášet všechny útrapy otroka, aniž by měl zabezpečenu existenci otroka.

5. Ve všech případech, které jsem rozebral — a je jich devadesát devět ze sta — jste viděli, že boj za zvýšení mezd je pouze pokračováním *předcházejících* změn, že je nutným výsledkem předcházejících změn v rozsahu výroby, v produktivní síle práce, v hodnotě práce, v hodnotě peněz, v délce nebo intenzitě vysávané práce, v kolísání tržních cen, které je podmíněno kolísáním nabídky a poptávky a odpovídá různým fázím průmyslového cyklu; zkrátka jsou to reakce práce na předcházející akci kapitálu. Kdybyste posuzovali boj za zvýšení mezd nezávisle na všech těchto okolnostech, kdybyste přihlíželi jen ke změnám mezd a přehlíželi všechny ostatní změny, z nichž vyplývají, vycházeli byste z nesprávného předpokladu a dospěli byste proto k nesprávným závěrům.

14. Boj mezi kapitálem a prací a jeho výsledky

1. Ukázal jsem, že periodický odpor dělníků proti snižování mezd a jejich periodické pokusy dosáhnout zvýšení mezd jsou nerozlučně spjaty s námezdním systémem a diktovány právě skutečností, že práce je postavena naroveň zboží a podléhá tudíž týmž zákonům, které regulují všeobecný pohyb cen; ukázal jsem dále, že všeobecné zvýšení mezd by mělo za následek pokles všeobecné míry zisku, ale neovlivnilo by ani průměrné ceny zboží, ani jejich hodnoty; nyní konečně vzniká otázka, do jaké míry má práce v tomto ustavičném zápase mezi prací a kapitálem vyhlídky na úspěch.

Mohl bych odpovědět zobecněním a říci, že jako tržní ceny všech ostatních zboží i *tržní cena* práce se časem přizpůsobí její *hodnotě*; že tedy přes všechny výkyvy nahoru a dolů bude dělník v průměru — ať dělá co dělá — dostávat jen hodnotu své práce, která se redukuje na hodnotu jeho pracovní síly, určenou hodnotou životních prostředků nezbytných k jejímu udržování a reprodukci; a tato hodnota životních prostředků je konečně regulována množstvím práce potřebným k jejich výrobě.

Hodnota pracovní síly čili *hodnota práce* však má některé zvláštní rysy, které ji odlišují od hodnoty všech ostatních zboží. Hodnota pracovní síly se utváří ze dvou prvků, z nichž jeden je čistě fyzický, druhý historický čili společenský. *Krajní hranice* hodnoty pracovní síly je určena prvkem *fyzickým*, to znamená, že dělnická třída, aby se mohla udržovat a reprodukovat, aby mohla zajistit natrvalo svou fyzickou existenci, musí dostávat životní prostředky absolutně nezbytné k životu a k rozmnožování. *Hodnota* těchto nezbytných životních prostředků je tedy *krajní hranicí hodnoty práce*. Na druhé straně délka pracovního dne má také své krajní, i když velmi pružné hranice. Její *krajní hranice* je dána fyzickou silou dělníkovou. Překročí-li denní vyčerpání jeho životních sil určitý stupeň, není už možné opakovat takové vypětí sil den co den. Ale, jak jsem řekl, tato hranice je velmi pružná. Při rychlém střídání nezdravých a krátce žijících generací může být trh práce zásoben stejně dobře jako při řadě po sobě následujících statných a dlouho žijících generací.

Kromě tohoto čistě fyzického prvku je hodnota práce v každé zemi určena *tradiční životní úrovní*. To se netýká jen čistě fyzického života, nýbrž i uspokojování jistých potřeb vyvěrajících ze společenských podmínek, do nichž jsou postaveni a v nichž vyrůstají. Anglická životní úroveň

může být stlačena na irskou úroveň; životní úroveň německého rolníka na úroveň livonského rolníka. O tom, jak důležitou úlohu hrají po této stránce historické tradice a společenské zvyklosti, můžeme se poučit z díla pana *Thorntona* „*Overpopulation*“, v němž se ukazuje, že průměrné mzdy v různých zemědělských obvodech Anglie se ještě dnes víceméně liší podle toho, jak příznivé byly okolnosti, za nichž se tyto obvody vyprostily ze stavu poddanství.

Tento historický čili společenský prvek, který vchází do hodnoty práce, se může zvětšovat nebo zmenšovat, dokonce vůbec zmizet, takže zůstává pouze *fyzická hranice*. Za protijakobínské války (viz poznámka 10) — byla podniknuta, jak s oblibou říkal nenapravitelný požírač daní a sinekurista, starý George Rose, aby byla zachráněna před přehmaty francouzských nevěrců duševní útěcha, kterou skýtá naše svaté náboženství — stlačili početní angličtí farmáři, o kterých jsme na jedné z našich dřívějších schůzí mluvili tak ohleduplně, mzdy zemědělských dělníků dokonce *pod ono čistě fyzické minimum*, a to, co chybělo do životních prostředků nutných pro fyzické udržení rodu, opatřili s pomocí *zákona o chudinské dani* [15]. Byl to skvělý způsob, jak přeměnit námezdního dělníka v otroka a Shakespeara hrdého svobodníka v chudáka.

Porovnáte-li průměrné mzdy neboli hodnoty práce v různých zemích nebo v různých dějinných epochách téže země, zjistíte, že sama *hodnota práce* není veličina stálá, ale proměnná, dokonce i za předpokladu, že hodnoty všech ostatních zboží zůstávají nezměněné.

Podobné porovnání by také ukázalo, že se mění nejen *tržní míry zisku*, ale i jeho *průměrné míry*.

Pokud však jde o zisky, neexistuje zákon, který by stanovil jejich *minimum*. Nemůžeme říci, jaká je krajní hranice, na kterou mohou klesnout. A proč nemůžeme tuto hranici stanovit? Protože sice můžeme stanovit *minimum* mzdy, ale nemůžeme stanovit *maximum* mzdy. Můžeme jen říci, že jsou-li dány hranice pracovního dne, odpovídá *maximum zisku fyzickému minimu mzdy*; a jsou-li dány, mzdy, že *maximum zisku* odpovídá takovému prodloužení pracovního dne, jaké ještě připouštějí fyzické síly dělníka. Maximum zisku má tedy své hranice ve fyzickém minimu mzdy a ve fyzickém maximu pracovního dne. Je zřejmé, že mezi oběma mezemi této *maximální míry zisku* je možná nekonečná škála variací. Její skutečný stupeň se ustaluje jen ustavičným bojem mezi kapitálem a prací, neboť kapitalista se ustavičně snaží snížit mzdu na její fyzické minimum a prodloužit pracovní den na jeho fyzické maximum, kdežto dělník ustavičně vykonává tlak v opačném směru.

Celá věc není nic jiného než otázka poměru sil bojujících stran.

2. Pokud jde o *omezení pracovního dne* v Anglii, stejně jako ve všech jiných zemích, nebylo ho nikdy dosaženo jinak než *legislativním zásahem*. A k takovému zásahu by nebylo nikdy došlo bez ustavičného nátlaku dělníků. Rozhodně však nikdy nebylo možné dosáhnout omezení pracovního dne soukromou dohodou mezi dělníky a kapitalisty. Sama tato nutnost *všeobecné politické akce* je důkazem, že v čistě hospodářských akcích je kapitál silnější stranou.

Pokud jde o *meze hodnoty práce*, závisí její faktické stanovení vždycky na nabídce a poptávce, totiž na poptávce kapitálu po práci a na dělníkově nabídce práce. V koloniálních zemích je zákon nabídky a poptávky příznivý dělníkovi. Tím se vysvětlují poměrně vysoké mzdy ve Spojených státech. Ať se tam kapitál snaží jak chce, nemůže zabránit tomu, aby se trh práce ustavičně nevyprazdňoval tím, že se námezdní dělníci stále mění v nezávislé, samostatně hospodařící rolníky. Postavení námezdního dělníka je pro velmi značnou část amerického obyvatelstva jen jakýmsi zkušebním stadiem, které pro ně za delší nebo kratší dobu skončí. [16] Aby se tomuto stavu v koloniích odpomohlo, mateřsky starostlivá britská vláda akceptovala na určitou dobu tzv. moderní

kolonizační teorii, která záleží v tom, že cena půdy v koloniích se uměle vyžene do výšky, aby se zabránilo příliš rychlé přeměně námezdního dělníka v nezávislého rolníka.

Ale přejděme teď ke starým civilizovaným zemím, v nichž kapitál ovládá celý výrobní proces. Všimněme si např. vzestupu mezd zemědělských dělníků v Anglii v letech 1849—1859. Jaké následky to mělo? Farmáři nemohli zvýšit hodnotu pšenice, dokonce ani její tržní ceny, jak by jim poradil náš přítel Weston. Naopak museli se smířit s jejich poklesem. Avšak v těchto 11 letech zavedli nejrůznější stroje, osvojili si vědecktější metody, přeměnili část orné půdy v pastviny, rozšířili své farmy a tím i rozsah výroby, a jakmile těmito i jinými opatřeními zmenšili poptávku po práci tím, že zvýšili její produktivní sílu, znovu způsobili, že zemědělské obyvatelstvo se stalo relativně přebytečným. To je všeobecně metoda, jak kapitál ve starých, dávno osídlených zemích rychleji nebo pomaleji reaguje na zvýšení mezd. Ricardo správně poznamenal, že stroje ustavičně konkurují s prací a že často mohou být zavedeny teprve tehdy, když cena práce dosáhla určité výše, ale použití strojů je jen jedna z mnoha metod zvyšování produktivní síly práce. Tým vývoj, který na jedné straně činí běžnou práci relativně nadbytečnou, zjednodušuje na druhé straně práci kvalifikovanou, a tak ji znehodnocuje.

Stejný zákon se vyskytuje i v jiné formě. S rozvojem produktivní síly práce se urychluje akumulace kapitálu, i přes relativně vysokou míru mezd. Z toho by se dalo soudit —jak to *Adam Smith*, za jehož života byl moderní průmysl ještě v plenkách, skutečně usoudil, — že tato urychlená akumulace kapitálu musí sklonit misku vah ve prospěch dělníka, neboť mu zajišťuje stále stoupající poptávku po jeho práci. Mnozí soudobí spisovatelé zastávající tento názor se diví, že mzdy nestoupily mnohem víc, když anglický kapitál vzrůstal v posledních 20 letech mnohem rychleji než anglické obyvatelstvo. Avšak současně s pokrokem akumulace kapitálu dochází k *progresivní změně ve složení kapitálu*. Ta část celkového kapitálu, která se skládá z fixního kapitálu: strojů, surovin, výrobních prostředků ve všech možných formách, vzrůstá rychleji než druhá část kapitálu, která se vydává na mzdy, čili na nákup práce. Tento zákon víceméně přesně zjistili pánové Barton, Ricardo, Sismondi, profesor Richard Jones, profesor Ramsay, Cherbuliez a jiní.

Jestliže byl poměr těchto dvou složek kapitálu původně 1: 1, bude při rozvoji průmyslu 5: 1 a tak dále. Je-li z celkového kapitálu 600 vynaloženo na nástroje, suroviny atd. 300 a na mzdy 300, stačí jen zdvojnásobit kapitál, aby se vytvořila poptávka po 600 dělnících místo po 300. Je-li však z kapitálu 600 vynaloženo 500 na stroje, materiál atd. a jen 100 na mzdy, musí tým kapitál vzrůst ze 600 na 3600, aby vytvořil poptávku po 600 dělnících místo po 300. Proto s rozvojem průmyslu poptávka po práci neдрží krok s akumulací kapitálu. Bude sice růst, ale ve stále se zmenšující proporcii ve srovnání s růstem kapitálu.

Těchto několik náznaků dostatečně ukazuje, že celý vývoj moderního průmyslu musí stále víc sklánět misku vah ve prospěch kapitalisty proti dělníkovi, a že tudíž všeobecná tendence kapitalistické výroby není zvyšovat průměrnou úroveň mezd, nýbrž snižovat ji, čili stlačovat *hodnotu práce* víceméně na její *minimální mez*. Je-li však tendence při nynějším systému věcí taková, znamená to snad, že se má dělnická třída vzdát svého odporu proti přehmatům kapitálu a že se nemá pokoušet o to využívat příležitostných příznivých možností k dočasnému zlepšení svého postavení? Kdyby to dělníci učinili, degradovali by se na lhostejnou masu zchátralých chud'asů, jimž není pomoci. Doufám, že jsem tu ukázal, že boj dělníků za určitou výši mezd je nerozlučným průvodním zjevem celého námezdního systému, že jejich snahy o zvýšení mezd jsou v 99 případech ze 100 pouze snahami o udržení dané hodnoty práce a že nutnost dohadovat se s kapitalisty o cenu práce tkví v té situaci dělníků, jež je nutí prodávat se jako zboží. Kdyby dělníci ve svých

každodenních srážkách s kapitálem zbaběle ustupovali, ztratili by bezesporu schopnost rozvinout jakékoli širší hnutí.

Zároveň — a zcela nezávisle na všeobecném zotročení dělnictva spjatém s námezdním systémem — neměla by dělnická třída přeceňovat konečný účinek tohoto každodenního boje. Neměla by zapomínat, že bojuje proti následkům a ne proti příčinám těchto následků; že jen brzdí tendenci zhoršující její postavení, ale nemění její směr, že používá jen utišujících prostředků, ale chorobu neléčí. Proto by se dělníci neměli omezovat jedině na tuto nevyhnutelnou drobnou válku, kterou ustavičně vyvolávají nikdy nepřestávající přehmaty kapitálu nebo změny na trhu. Měli by pochopit, že nynější systém při celé té bídě, kterou jim přináší, vytváří zároveň *materiální podmínky a společenské formy* nutné pro ekonomické přetvoření společnosti. Místo *konzervativního* mota: „*Spravedlivou mzdu za spravedlivou denní práci!*“ měli by dělníci vepsat na svůj prapor *revoluční* heslo: „*Pryč s námezdním systémem!*“

Po tomto velmi dlouhém, a jak se obávám, únavném výkladu, do něhož jsem byl nucen se pustit, abych poněkud osvětlil otázku, o kterou nám jde, končím návrhem takovéto rezoluce:

1. Všeobecné zvýšení míry mezd by vedlo k poklesu všeobecné míry zisku, ale neovlivnilo by celkem vzato ceny zboží.
2. Všeobecnou tendencí kapitalistické výroby není zvyšovat, nýbrž snižovat úroveň mezd.
3. Odbory se dobře osvědčují jako střediska odporu proti přehmatům kapitálu. Někdy nedosahují svého cíle, protože nesprávně používají své moci. Všeobecně se pak míjejí cíle, pokud se omezují na drobnou válku proti následkům existujícího systému, místo aby se zároveň snažily jej změnit a využít svých organizovaných sil jako páky ke konečnému osvobození dělnické třídy, tj. k definitivnímu odstranění námezdního systému.

Poznámky:

(číslo označují poznámky uváděné v souhrnu na konci knižního vydání, písmeny jsou značeny poznámky uvedené na jednotlivých stránkách.)

a — Viz *Zpráva stálého výboru o svolání kongresu a konference, opravená a přijatá Ústřední radou na zasedání z 25. července 1865 v tomto svazku. (Pozn. red.)* ←

b — v rukopise nesprávně: 1860. (Pozn. red.) ←

c — v rukopisu chybně: 1721. (Pozn. red.) ←

d — „*přirozená cena*“. (Pozn. red.) ←

e — „*nutná cena*“. (Pozn. red.) ←

1 *Zákony o maximu* — zákony, které 4. května, 11. a 29. září 1793 a 20. března 1794 vydal jakobínský Konvent. Stanovily maximální ceny obilí, mouky a jiného spotřebního zboží a rovněž maximální mzdy. ←

2 V září 1861 se konalo v Manchesteru 31. řádné výroční zasedání britské Společnosti pro povznesení věd, jehož se Marx zúčastnil, neboť tehdy byl právě na návštěvě u Engelse. Během tohoto zasedání vystoupil také předseda ekonomické sekce této společnosti William Newmarch

(Marx se při psaní jeho jména přepsal). Newmarch zahájil jednání sekce a přednesl referát na téma: „Nakolik jsou v zákonodárství Spojeného království vtěleny zdravé zásady zdanění“ („On the extent to which sound principles of taxation are embodied in the legislation of the United Kingdom“) (viz „Report of the thirty-first meeting of the British Association for the Advancement of Science; held at Manchester in September 1861“, Londýn 1862, str. 230). [←](#)

3 Marx má na mysli šestisvazkové dílo anglického ekonoma Thomase Tooka o dějinách průmyslu, obchodu a peněz. Knihy vyšly jednotlivě: „A history of prices, and of the state of the circulation, from 1793 to 1837“ [„Dějiny cen a stavu oběhu od roku 1793 do roku 1837“], sv. I—II, Londýn 1838; „A history of prices, and of the state of the circulation, in 1838 and 1839“ [„Dějiny cen a stavu oběhu v letech 1838 a 1839“], Londýn 1840; „A history of prices, and of the state of the circulation, from 1839 to 1847 inclusive“ [„Dějiny cen a stavu oběhu od roku 1839 do roku 1847 včetně“], Londýn 1848, a Thomas Tooke a William Newmarch, „A history of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848—1856“ [„Dějiny cen a stavu oběhu za devět let 1848—1856“], sv. V—VI, Londýn 1857. [←](#)

4 Viz Robert Owen, „Observations on the effect of the manufacturing system“ [„Pozorování továrního systému“], 2. vyd., str. 76, Londýn 1817. První vydání vyšlo roku 1815. [←](#)

5 Tím se myslí krymská válka (1853—1856). [←](#)

6 K hromadnému bourání obytných domů zemědělských dělníků došlo v Anglii v polovině 19. století v souvislosti s prudkým růstem kapitalistického průmyslu a zaváděním kapitalistického výrobního způsobu do zemědělství, což bylo provázeno značným růstem relativního přelidnění na venkově. K hromadnému bourání obytných domů v zemědělských krajích přispívalo zejména i to, že pozemkoví vlastníci platili tím větší chudinskou daň, čím větší počet chud'asů bydlel na jejich pozemcích. Proto pozemkoví vlastníci záměrně bourali ty domy, které sami nepotřebovali a které mohly poskytnout přístřeší „přebytečnému“ obyvatelstvu na venkově. (Bližší o tom viz „Kapitál“, díl I, [zde](#).) [←](#)

7 *Společnost pro umění a řemesla* (Society of Arts) byla buržoazně osvícenská a dobročinná společnost, založená roku 1754 v Londýně. Uvedenou přednášku měl John Chalmers Morton, syn Johna Mortona, který zemřel roku 1864. [←](#)

8 Zákon o zrušení obilních zákonů byl schválen 26. června 1846. Takzvané obilní zákony, které omezovaly nebo zakazovaly dovoz obilí ze zahraničí, byly v Anglii zavedeny roku 1815 v zájmu velkých pozemkových vlastníků-landlordů. Jejich zrušení roku 1846 znamenalo vítězství průmyslové buržoazie, která bojovala proti obilním zákonům pod heslem svobody obchodu, aby získala levnější pracovní síly. [←](#)

9 Adam Smith, „An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations“ [„Pojednání o podstatě a původu bohatství národů“], sv. 1, str. 93, vyd. D. Buchanana, Edinburgh 1814. [←](#)

10 *Protijakobínskou válkou* se míní válka, kterou vedla Anglie proti Francii od roku 1793 do roku 1815 za francouzské buržoazní revoluce. Za této války rozpoutala anglická vláda v zemi teror proti anglickým pracujícím. V té době byla v Anglii potlačena řada lidových nepokojů a vydány zákony zakazující jakékoli sdružování dělníků. [←](#)

11 Marx má na mysli spisek Thomase Roberta Malthuse, „An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated“ [„Zkoumání povahy a vzestupu renty a zásad, jimiž se řídí“], Londýn, 1815. [←](#)

12 Jde tu o knihu „An essay on trade and commerce: containing observations on taxes.. .“ [„Pojednání o řemesle a obchodu, obsahující úvahy o daních atd.“], která vyšla v Londýně roku 1770. Autorství této knihy se připisuje J. Cunninghamovi. [←](#)

13 V anglickém parlamentu probíhala od února do března 1832 debata o návrhu zákona o omezení pracovní doby pro děti a mladistvé na 10 hodin. Návrh byl předložen roku 1831. [←](#)

14 Při tradičních slavnostech na počest *Džagannátha*, vtělení hinduistického boha Višnu, jehož kult se vyznačoval nádhernými obřady a krajním náboženským fanatismem, který se projevoval i sebemučením a sebevraždami, vrhali se věřící pod kola vozu, na němž byla vezena socha Višnu-Džagannátha. [←](#)

15 *Podle chudinských zákonů*, které platily v Anglii od 16. století, vybírala se v každé farnosti zvláštní daň ve prospěch chudých. Ti obyvatelé farnosti, kteří neměli pro sebe a pro svou rodinu žádné prostředky, dostávali z této chudinské pokladny podporu. [←](#)

16 V I. dílu „Kapitálu“, v 25. kapitole, poznámka 253, Marx píše „Jde tu o skutečné kolonie, panenskou půdu, která je osídlována svobodnými přistěhovalci. Spojené státy jsou v ekonomickém smyslu stále ještě kolonií Evropy. Patří sem ostatně také takové staré osady, kde zrušení otroctví přivedlo úplný převrat poměrů.“ (Viz „Kapitál“, díl I, [zde](#).) Když byla půda v koloniích všude zabrána do soukromého vlastnictví, nemohli se už námezdní dělníci měnit v samostatné výrobce. [←](#)